

ՇԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

Ա. Զ. Գ. ԿՐՕՆԻՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ՎԵՅՆՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ՎԵՅՆՐՈՐԴ — ՅՈՒՆԻՍ 1875

- Ա. Եկեղեցական հասկանալի հին դարձուց
Բ. Պատմական հոգեւորական ազգային հեղինակներ
Գ. Կրօնական հետազոտողական ազգային
Դ. Վեպ — Հոգեւոր Սոցիալիստական Սեփարատ
Ե. Դարձուցական հետազոտողական հեղինակ
Զ. Այլ-ինքն

ՅԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՏՊԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒՄԵԱՆԻ
— 1875 —

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1891

1891

1891

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔ

Հ Ի Ն Դ Ա Ր Ո Ւ Յ

Ա.

Եկեղեցւոյ մէջ հերետիկոսութիւնները գլխաւորապէս եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները ճշդիւ և բացայայտ ուսանելու հետամտութենէն առաջ եկած են . Գիտնալը մարդկային մտաղ առհասարակ պէտքերէն մէկն է . եկեղեցւոյ ճշմարիտ որդիքն ալ հարկաւ այս պէտքը կ'ոգան : Եկեղեցւոյ առաջին դարերու մէջ քրիստոնեայք իւրեանց կրօնական դիտութիւնը պարզ և հաստատուն հաւատքի վրայ հիմնած էին , և ջանք ալ չէին ընել՝ որ հաւատացածին գիտնաբար հասկընան . Սակայն երկրորդ դարու վերջերը պատմութեամբ փոխանցեալ վարդապետութիւնը դիտութեամբ քրքը-

րելու ուժդին փափաքն արթնցաւ : քրիստոնեայք գործ-
նական կամ աւանդական ծանօթութենէն տեսական կամ
հետազօտական գիտութեան վերանալ ուզեցին : Արդէն
մէկ քանի տնտր փորձեր , որ քրիստոնէութեան ա-
ռաջին և երկրորդ դարերուն պատահեցան , զգացու-
ցեր էին՝ թէ այս փափաքը խիստ ծանր մոլորութեանց
և կարծեաց պիտի կրնայ տանիլ եկեղեցւոյ անդամնե-
րը : Ուստի նախ և յառաջ եկեղեցին գիտութեան ա-
պահով խարխիւը որոշեց :

Եկեղեցին կուզէր՝ որ գիտութեան անշարժելի խա-
րխիւն առաքելական վարդապետութիւնն ըլլայ : Եկե-
ղեցւոյ դուխներէն ամենէն դիմանական ու ճարտարա-
խօսն ալ հաւատքէն ոչ բան մը պակսեցունէ և ոչ ալ
յաւելցնէ : Հաւատոյ ճշմարտութեանց վրայ գիտու-
թեան շահեցուցած ստուգութիւնը մեծ բան մը համա-
բել չէր ուզեր եկեղեցին՝ երբոր նոյն բանն ի հաւա-
տոց անմիջապէս կարելի էր շահուիլ : Եթէ , կ'ըսէր Ո-
րոգինէս , այսպէս չըլլայ , մարդոց մեծ մասը՝ որ փի-
լիսոփայական հետազօտութիւն ընելու ոչ յարմարու-
թիւն ունին և ոչ ժամանակ՝ Աստուծոյ շնորհած բա-
րիքներուն ամենէն մեծերէն զրկուած պիտի մնան :
Ուստի ոչ թէ գիտութեան հիման ալ չեն կողմանէ է՝ որ
Գնոստիկեանք քրիստոնեայն և սարգ քրիստոնեայն
իրարմէ կ'որոշուին : Պարզ քրիստոնեայն հաւատոյ ճշ-
մարտութիւնն իբրեւ եղեւթիւն կը խոստովանի , միւսը
կամ հետազօտողն իբրեւ հարկաւորութիւն իրաց կուզէ
ընդունիլ : Գիտնալ պէտք է՝ որ Առաքելոց ժամանակ-
ները փիլոն եբրայեցւոյն ոճը քրիստոնէից մէջ ալ մը-
տած էր . զի ինչպէս փիլոն Մովսիսի հնդամատեանի
վրայ հետազօտութիւն կը կատարէր և Պղատօնի ի-
մաստասիրական ոճոյն հետ հաշտեցունել կուզէր , այս-
պէս ալ քրիստոնէութեան հաւատքն ընդունողներէն
եղան ոմանք՝ որ հասարակ ժողովրդեան պէս պատ-
մական և աւանդական հաւատքն ունենալ բաւական
չհամարելով՝ ամեն բանի վրայ իրենց խելքին վկայու-
թիւնն ալ կը փնտռէին : Ասոնց դէմ Պօղոս առաքելալը

կը գրէր . Գիտութիւն հաւարացանէ , այլ սէր չիւն . Ելի՜ ո՛ր
 խօսքի գիտէլ ինչ , զէն ևս գիտոյ՝ որպէս արժանի է , Բայց որ սէ-
 րէ չԱրարած , նա է գեղեկացեալ ՚ի նման (1) : Այս խօսքին
 շարունակութիւնն և իրր ապացոյց բերած օրինակն ալ
 կը հաստատէ՝ թէ հաւատքն առանց գործնականի և
 կամ սէրոյ բանի տեղ դնող հետաքրքիրներ կային իւր
 ատենները . Այս հետաքրքիրներուն առաջինը , կ'ըսեն
 թէ , Սիմօն Մոգն էր , կամ անոր աջակերտը Կերին-
 թոս , որ Գնոստիկեանք կ'ըսուին , ոչ թէ տնունէ այլ
 գործէ , այսինքն գիտութեանց սիրահար ըլլալէն այս-
 պէս կոչուելով :

Կղեմէս աղեքսանդրացին աս կարծիքն ունի՝ թէ
 երբոր մէկը անդամ մը կ'ընդունի՝ թէ Քրիստոս Աստուած
 է , այնուհետև քրիստոնէական կրօնքի իրաց հաւա-
 տալու համար գիտնական տպացոյցներ վնտռելը յիմա-
 րութիւն է : Ո՛վ որ , ըսած է Կղեմէս , կը հաւատայ
 Բանին , նա դիտէ ճշմարտութիւնը , և ո՛վ որ Բանին
 չհաւատար՝ չհաւատար նաև Աստուծոյ . Մանա-
 ւանդ թէ , կ'ըսէր , աստուածաբանութեան խիստ հար-
 կաւոր հիմը հաւատքն է . գիտութեան համար ալ չենք
 կրնար պահանջել՝ որ բացարձակապէս ապացուցական
 ըլլայ , և կամ ըստ ամենայնի տրամաբանական հիմունց
 վրայ հաստատեալ ըլլայ . որովհետև կան , և պէտք է
 ըլլան , այնպիսի սկզբունքներ՝ որ անապացուցանելի են :
 Ասոր համար շատ Յոյն իմաստասէրք , և մանաւանդ
 Արիստոտէլ , ընդունած էին՝ թէ հաւատալը գիտու-
 թեան հիմն է . այսպէս կ'արդարանայ նաև իբրև տիե-
 ղերական ճշմարտութիւն Խոսյեայ մարգարէին խօսքն
 ալ՝ որ կ'ըսէ . Ելի՜ ոչ հասարայցէ՜ և ոչ ՚ի փո առնուցող (2) :
 Եկեղեցւոյ գիտուն աստուածաբանք այս սկզբունքը
 բռնելով՝ եկեղեցւոյ ընդհանուր հաւատքն իրենց վար-
 դապետութեան և գիտնական բացատրութեանց հիմն

(1) Ա. Կորնթա. Բ. 4-13 :

(2) Եսայի Է. 9 :

և աղբիւր ըրած էին, և հաւատքը հաւատքով կ'ապա-
ցուցանէին: Հաւատք և գիտութիւն անբաժանելի իրք
էին իրենց աչքին. գիտութիւնը հաւատալ կը պա-
հանջէ, և հաւատալը միշտ դէպ 'ի գիտութիւն ճաշ-
քայ կը բանայ, կ'ըսէին:

Եկեղեցական ուսմանց հիմն եթէ այս ըլլար, տա-
րակոյս չկար՝ որ իւր փրկարար արդիւնքը պիտի ցոյց
տար, թէ՛ ՚ի ներքս իսկ եկեղեցւոյն՝ ընդդէմ եկեղե-
ցւոյն բուսեալ հերետիկոսութեանց և մարբութեանց,
և թէ՛ առ արտաքս ընդդէմ հեթանոսական գոռոզ
և ընդունայն գիտութեանց: Ասոր համար իմաստուն
մարդիկ զեկեղեցիին կը փառաւորեն իբրեւ սին հաւա-
տոյ, իբրեւ անսխալ դատաւոր, և իբրեւ մխիթարու-
թիւն աստուածային:

Սրբեկըքի մէջ եկեղեցւոյ գիտնական վարդապետաց
ոմն ու միտումը արեւմտեաններուն ոմնն և մոտումն
ընն շատ տարբեր էին սկիզբէն 'ի վեր : Մինչդեռ ա-
րեւելքի աստուածաբանական դիտութիւնը քրիստո-
նէութեան տեսական կամ հայեցողական մասին վրայ
աւելի կ'զբաղէր, և կը ջանար իմաստասիրական հի-
մանց վրայ քրիստոնէութիւնը զետեղել, արևմտից ա-
ստուածաբանք ալ գլխաւորապէս աւանդական քրիս-
տոնէութեան գոմշնական հետեւութիւնները ընդար-
ձակելու կ'զբաղէին : Սրբեկից աստուածաբանական ո-
մնոյն հետազոտութիւնն Աղեքսանդրեան դպրոցին կամ
անոր հեղինակաց, այն է Կղեմէսի և Որոգլինեսի դիտ-
նական ոմնն վրայ կրնանք կատարել :

Ժամանակին իմաստասիրութեան, մանաւանդ Պղատօ-
 նականութեան դրութեան նկատմամբ մաքուր և որոշ
 դիրք մը բռնէին, և յունական դիտութիւնն իկեղեցւոյ
 շահուց ծառայեցնելով՝ իբրև թարգման պէտք էր
 որ դուրսածէին քրիստոնեայ և հեթանոս դիտնոց մէջ,
 և ցուցնէին՝ թէ քրիստոնէութիւնը մտաց պահանջ-
 մունքներուն պատասխան ունի և մարդկային միաբեր-
 կատարելագէտ գոհ կ'ընէ: Երկրորդ դարուն մէջ Ա.
 ղեքսանդրիա հիմնուած ֆրէստիակոս Կաթոլիկոսը, որ Յու-
 նաստանի իմաստասիրական դպրոցներու դիմաց կանգ-
 նեցին սուրբ Հարք, և իրենց հսկողութեան և առաջ-
 նորդութեան տակ շարունակեցին՝ ըսած նպատակնիս
 ունեցաւ: Աղեքսանդրիա՝ որ նոյն ատեն կենդրոնն էր
 քաղաքակրթեալ աշխարհի, և ըստ իմիջ հնութեան
 մեծ համալսարանը, յորում քրիստոսէ իբր երեսնուն
 տարի յառաջ փիլոն երբայեցւոյն կրօնք և փիլիսոփայու-
 թիւն միաբանեցնելու համար ըրած ջանքէն ի վեր,
 բազմադիմի դպրոցներու մէջ զանազան վարդապետու-
 թիւններ կը հնարուէին և կը ձեւակերպէին, այսպիսի
 Ժամանակ այնպիսի քաղաք մը պէտք էր՝ որ քրիստո-
 տոնէից դիտնական դպրոցի հիմնարկութեան ալ տեղ
 լինէր: Պանդենոս (180) Ստոյիկեան դպրոցէ ելլելով
 երբոր եկեղեցւոյ անդամ եղաւ Առաքելոց աշակերտ-
 ներէն մէկուն ձեռօք, աղեքսանդրեան դպրոցին ա-
 ռաջին ղլխաւորն եղաւ: Սա սուրբ Գրոց վրայ ըրած
 դասերու ուսուցման համար դիտնական ապացոյցներ ե-
 րևան բերաւ, ցցուց իւր հանճարն ու տաղանդը,
 որով շատ աշակերտներու մէջ աւելին շանաւոր աշակերտ
 մ' ունեցաւ՝ որ վերջն իրեն յաջորդեց, կղեմէս, որ դպ-
 րոցին խիստ մեծ փայլ մը տուաւ: Ասիկա հաւանականու-
 բար արթնացի պիտի ըլլայ, և հեթանոս ծնողաց զաւակ,
 որոց ձեռօք հեթանոս կրօնքի մէջ դաստիարակուեր էր և
 քրիստոնէութիւնը խիստ հասուն հասակի մէջ ընդունած
 էր, Յունաստան, իտալիա, Պաղեստին և յարեւելք երկայն
 ճանապարհորդութիւններով երևելի վարժապետներու
 մոտիկ ըրած՝ և հեթանոսական դրադիտութեան շատ

ճիւղերու մէջ շատ հաստատուն հմտութիւններ ժողոված էր : Բայ իւր անկուշտ ծարաւը՝ որ ունէր աւելի ընդարձակ գիտութիւններու , և նոյն ժամանակի մարդկային բոլոր գիտնական դասերէն անցած էր , չրկրցաւ յադեհնալ՝ մինչև որ Պանդենոսէն սուրբ Դրոյ վրայ հարուստ դասեր և քրիստոնէական վարդապետութեան ուսումը չառաւ : Դեմետրիոս եպիսկոպոսը ասիկա Պանդենոսի յաջորդըրաւ (191—202) : այնուհետև կից մէս բոլորովին ինքզինք տուաւ եկեղեցւոյ հաւատքին բերելու շատ մը նշանաւոր գիտնական հեթանոսներ , որք իրենց վարդապետին՝ հեթանոսական դրազիտութեան վրայ ունեցած առատ հմտութեանը վրայ կը զարմանային , մանաւանդ որ նորա զմայլելի ճարտարաստութիւնն և իմաստասիրական ոգին շնորհիւ քրիստոնէական դրութեան աւելի հաստատուն , բացայայտ եւ լուսաւոր եղած էին : Ուսուցանելու հաղուագիւտ ձիրք մ' ալ ունէր , որով իւր սշտիերտաց մասնական պիտոյից համեմատ՝ իւրաքանչիւրն իրեն ճամբուն մէջ յառաջ կը տանէր : Աղեքսանդր Սեբրոս (202) քրիստոնէից վրայ հալածանք հանելով՝ կղեմեոսի ձեռնարկած աշխատութիւնը խանդարուեցաւ , զի թողուց սա Աղեքսանդրիա քաղաքն և Կապադովկիա գնաց իւր Աղեքսանդրոս աշակերտին քով , և հոն բուական մինչև նալէն յետոյ , աշակերտին հետ Երուսաղէմ գնաց՝ երբոր նա Երուսաղէմի եպիսկոպոս եղաւ :

Քրիստոնէայ գիտնականներ կային այս ժամանակները՝ որք այն ատենի յունական գիտութեան դէմ թշնամաբար յարձակումներ կընէին , բայց ասով քրիստոնէութեան ներքին կերպով զարգանալուն և դուրս տարածուելուն չահաւոր ծառայութիւն մ' ըրած չէին կրնար ըլլալ : Այս այսպէս է ամէն ժամանակի համար , այսինքն գիտութեան անհերքելի և բացարձակ բացալայտութեանց դէմ յարձակելով՝ քրիստոնէական կրօնքը չհաստատուիր , կղեմէս իմաստութեամբ վարուեցաւ գիտութեան առջև , ընդհանրապէս փիլիսոփայութեան բացարձակ տուածներուն հաւատարիմ գրա-

նուեցաւ , և մասնաւորապէս Պղատոնական փիլիսոփայութեան : Յուստինոս իմաստասէր կընդունէր թէ մարդուն մէջ հանդէտ բան մը կայ աստուածային բանին , ընդհանրական , բացարձակ եւ աստուածային բանաւորութեան , և ասկէ կը հետեցունէր թէ հեթանոս փիլիսոփայից աղէկներուն մէջ կրօնական և բարոյական ճշմարտութեան ըստ մասնէ ծանօթութիւնը կայ : Պղատոնական այս սուրբ իմաստասիրին պէս՝ կը ղեմէս ալ ընդունեւր էր թէ ինչպէս օրէնքը Հրէից , այնպէս ալ փիլիսոփայութիւնը Յունաց տրուեցաւ՝ որ անով դաստիարակուին կամառաջնորդուին դէպ իբրիստոնէութիւն : Երկուքն ալ , այսինքն օրէնքն ալ փիլիսոփայութիւնն ալ , նկատմամբ քրիստոնէութեան մէկ ճշմարտութեան կոստորակներ են : Կընմէս դրութեան կամ արուեստի վերածեալ փիլիսոփայութիւնն ալ կը ջատագուիէր , օրովհետեւ , կ'ըսէր , աս է միայն միտք ծակելու և բարակցնելու , մտքին հայեցողութիւնը հաստատելու , և սուտը ճշմարտէն որոշելու կարողացնող մի միայն հաստատուն հնարքը , Բայց և այնպէս փիլիսոփայից զառանցական կարծիքներէն ալ չպաշարուելու համար , սկզբունք դրած էր իրեն , ինչպէս յօդուածիս սկիզբներն ալ ըսինք , սա կարծիքը թէ եկեղեցւոյ հաւատքը պէտք է հիմն և կանոն ըլլայ քրիստոնէական դնոստիկանութեան կամ հետադատութեան՝ ասոր ամէն դիտնական դործողութեանց մէջ , Ուն միայն ճշմարտիւ իմաստուն է՝ որ սուրբ Գրոց ուսմամբ զինքը մաքրաղարդելէ յետոյ , առանց եկեղեցւոյ և Առաքելոց վարդապետութեան թելը ձեռքէ ձգելու կը շրջի դիտութեան լաբիւրինթոսին մէջ , կ'ապրի կամ կը վարուի ըստ հրահանգաց Աւետարանի , և օրինաց ու մարգարէից Հեղինակին խօսից մէջ կը փնտռէ զինքը ճշմարտութեան մը հաւանեցնող ապացոյցը : Ով որ եկեղեցւոյ առանդութեան վրայ այսպէս կռթնելով փիլիսոփայութեան մէջ յառաջ կը քալէ , հերետիկոսական դնոստութենէ հեռանալով՝ Եկեղեցւոյ հաւատոյ սահմանը կը մոնէ : Կընմէս հեթանոսաց դարձին համար բարոյա-

կան և գիտնական ընտիր դրուականը հրատարակած է , բայց դժբաղդաբար փիլիսոփայութիւն և աստուածաբանութիւն իրարմէ որոշած չէ , այլ փիլիսոփայութիւնը աստուածաբանութեան կեղևն ըրած է , ինչպէս կալին մը , որ իւր միջուկին կեղևն ունի պահպանուելու համար :

Որոգինէս Կղեմէսէն աւելի նշանաւոր եղաւ , և անորմէ աւելի մեծ ազդեցութիւն և համաւ ունեցաւ : Սա Աղեքսանդրիա ծնաւ (185) . պատանեկութեան հասակին մէջ զորմանայի հասունութիւն մ'ունէր : Երբ սորա հայրը կը նահատակէին՝ ինքն ալ վաղեց և ուղեց հետը նահատակուիլ քրիստոնէութեան համար , և երբոր չկրցաւ փախաքին հասնիլ՝ իւր հօրը քաջալերութիւններ գրեց՝ երբ դեռ միայն կալանաւոր մ'էր , որ բնաւ չթուլանայ՝ եթէ իւր չարչարանաց մէջ ազգականներէն քովս երթան այցելութեան : Բարի ծնողաց զաւակ էր , և աստուածաբանական գիտութեանց մէջ Պանդենոսի և Կղեմէսի աշակերտած , իսկ փիլիսոփայութեան մէջ աշակերտ էր Ամմոնիաս անուն փիլիսոփայի մը , որ իւր վարդապետութեան և բոլոր կենացը վրայ գէշ ազդեցութիւն ունեցաւ : Երբոր տասնևութամեայ հասակին մէջ քրիստոնէական վարժարանի գլուխն անցաւ (203) , Յունաց նոյն ատենի ծաղկեալ գիտութիւններով դաստիարակեալ և քրիստոնէութեամբ ալ սիրտը մաքուր և վճիտ ըլլալով՝ շուտով մ'իւր աշակերտները սուրբ Գրոց խոր իմաստներուն ներհմտացուց : Երբոր կը խօսէր սուրբ Գրոց վրայ՝ դողցես ներշնչեալ մէկը կը խօսէր , և իբր թէ սուրբ Գրոց բնագիրը մարդարէից ազդող հոգին՝ ասոր բերնէն կը խօսէր բացատրելու ատենը : Կ'զմայէին աշակերտներն իւրեանց վարդապետին շնորհալից իմաստութեան և լեզուին վըրայ : Քրիստոնէական վարդապետութիւնը դրութեան վերածելու առաջին փառքն այս դիտուն վարդապետինն է : Գիտնական աշխատութիւններու և հեթանոսական գրագիտութեան մէջ իրեն ունեցած առաւելութիւնը հեթանոս պատանիներն անգամ իրեն կը քա-

չէր . քրիստոնեայ պատանիներն ալ փիլիսոփայութեան ուսմանց մէջ յառաջ կը տանէր : Շատ նշանաւոր մարդիկ քրիստոնէական կրօնքի համոզեց : Եկեղեցական ժողովներով չգլխաւորող հերետիկոսներն անդամ ճամբու կը բերէր : Վերջերք վրան տեսնուած մոլորութիւնները , և , որ թերեւ աւելի ճիշդն է , Դեմետրիոս եպիսկոպոսի նախանձը Որոգինեսի վրայ հալածանք յարուցին : Բայց այս սեծահամբաւ և տիեզերահռչակ գիտնականին վրայ եղած համակրութիւնը չնուաղեցաւ , և ոչ ալ ինք անմխիթար մնաց . քանի որ արդասաւոր միտք մ'ունէր գիտութեան և կրօնից մէջ : Աղեքսանդրիայէն երբոր հալածուեցաւ՝ Կեսարիա գնաց և հոն աւելի բազմութեամբ աշակերտներ ղինքը շրջապատեցին , այնպէս որ խաւարում ինկաւ Աղեքսանդրիոյ վարժարանին վրայ : Հոս ունեցաւ իրեն աշակերտ Ս . Գրիգոր Սքանչելագործ , որ Նեոկեսարիոյ հռչակաւոր եպիսկոպոսն եղաւ : Մաքսիմիանոսի հալածանաց ժամանակը Որոգինէս էր՝ որ մարտիրոսութեան համար բռնուած քրիստոնեայները կը քաջալերէր և կը բորբոքէր : Մինչև իւր ժամանակը եկող գիտուն վարդապետներէ աւելի յողմեցաւ Ս . Գրոց ուսման վրայ . քերթողութեան և բանասիրութեան հեղինակը սա ինքըն եղաւ , ինչպէս նաև այլաբանութեանց :

Որոգինէս միայն գիտութեան բոլորը չդարձաւ , եկեղեցւոյ հրապարակական դիպուածոց մէջ ալ մեծ կարևորութիւն ունեցաւ : Երբացեալ հասակին մէջ երիտասարդական բորբոքմամբ նշանաւոր դորձեր հրատարակեց , ինչպէս էին ընդդէմ Կելսոսի գիրքը , Մատթէոսի և փոքր Մարգարէից Մեկնութիւնները : Դեկոսի ատեն ըստ իւր փափաքին խոստովանողի մահուամբ մեռաւ Տիւրոսի մէջ (254) վաթսու և ինն տարւոյ հասակին մէջ , իւր դարուն ակնածութեան և մեծարանաց արժանի մնալով մեռաւ , թէև ուշադրութիւն գրաւող ծանր և անյարմար խօսքեր , 'ի մասին վարդապետութեանց , ելած էին բերնէն :

Մինչդեռ Աղեքսանդրիոյ վարժարանը կը ջանար քրիստոնէութիւնը իմաստասիրութեամբ զօրացունել և դքրլիստոնեայն պարզ բարեպաշտութենէն գիտնական ջերմեռանդուն վերածել, որոնք զորոյի ասորոսաժափանդ անդամ կ'ընդդիմանային, այնպէս պնդելով՝ թէ գիտնականութիւնը պարապ բան է մանաւանդ թէ ներհակ է քրիստոնէութեան. այս ալ կարծիք մ'է՝ բայց սըխալ կողմն ալ ունի ուղիղ կողմն ալ: Աստուածաբանական այսպիսի դպրոցի գլուխն էր Իբնէն եպիսկոպոս Լիոնի (177—202): Սոյն եպիսկոպոսն ալ իմաստասիրական և պայծառ միտք մ'ունէր, որ գիտնականաց կամ Գնոստիկեանց շինծու երեւակայութեանց դէմ սաստկութեամբ, և շատ անգամ ալ կծանոյ հեղեութեամբ խօսեցաւ: Արեւմտեան եկեղեցւոյն մէջ բուսաւ նոյն ժամանակները Կուինտոս Սեպտիմիոս Տերտուղիանոս, քահանայ կարթագլինէի եկեղեցւոյն, ուշիմ, հանճարեղ և բարեպաշտ մարդ մը, որ քրիստոնէութիւն և իմաստասիրութիւն միաբանեցնելու խնդրոյն դէմ կը յարձակէր: Այս արեւմտեան քահանային բերնէն ելած է այն յաւիտենական առածը՝ զոր ց'այսօր գլխաւորապէս Հռովմի կամ արեւմտից աստուածաբանք կը յերդեղեն. Ինչ նմանութիւն է այս Աթէնքի և Երուսաղէմի մէջ, կամ Ալեքսանդրիայի և Եկեղեցւոյ մէջ: Վերջերն այս աշխոյժ դիմական մարդը՝ որ ժամանակիս լեզուով մոլեռանդ կը կոչուի, Մոնտանեանց աղանդոյն մոլորութեան մէջ ինկաւ, այնչափ նախապաշարուեցաւ սնտոի դուշակութեանց վրայ՝ մինչև երապները մարդարէութեան հաւասար կը բռնէր: Այսպէս ըլլալ բնական էր՝ այնպիսի մարդոյն համար՝ որ գիտութիւնը քրիստոնէական գաղափարներուն սահմանէն չափազանց հերքելով յայտնութիւնը դրապէս կամ ըստ գրոյն պաշտելէն առնելով՝ երազահան

ներու յայտնութիւններն ալ բանի տեղ դնելու չափ յառաջ գնաց ։ Այսպէս չեղան կղեմէս և Որոգինէս ։

Տերտուղիանոս վարժապետ եղաւ կարթագինէի եպիսկոպոս կիպրիանոսի . իր վարժապետին պէս աստուածաբան և ճարտարախօս , աշխոյժ և եռանդուն մէկն եղաւ ։

Այս աստուածաբաններուն ընդդիմախօսութիւնները դիւիաւորապէս սուտ դիտութեան և փիլիսոփայութեան զեղծմունքներուն դէմ ըլլալով՝ արտաքին բաներ էին ։ Տերտուղիանոս աւելի բարկութեամբ ճառախօսած է Աւագիւն ըստած նոյն ժամանակի . իմաստասիրական խմբերու դէմ ։

Սակայն և այնպէս արեւմտից աստուածաբանք ալ չմնացին իրենց առջի դրութեան մէջ , այլ ընդ երկար փիլիսոփայութեան դէմ մարտնչելէ յետոյ՝ վերջապէս ընտրութիւն ընել սկսաւ , այսինքն ի՞նչ որ բարի էր այն ընդունել ։ Այսպէս երկու աստուածաբանական դրութիւնք , իմաստասիրական և կրօնական , իրարմէ պակասնին առնելով զիրար ամբողջացուցին ։ Հակակրճութենէն հաւասարակրճութիւնը ձեռք բերին , և միանալով երկուքը՝ քրիստոնէական մտածութեան ճշմարիտ զարգացումը ։

Մեր նպատակն եղած է այս դրուածիս մէջ ցուցընել նախ՝ որ եթէ նախնի Հայրապետք հեթանոս իմաստասիրութեան աճած ժամանակները , մանաւանդ երբ աղդաց և ժողովրդոց մէջ Աւետարանի լոյսը ասդին անդին շառաւիղ մը նետած և հետաքրքրութիւն դոյացուցած էր մարդկային մտաց մէջ , այսպիսի ժամանակ եթէ կ'ըսեմ նախնի Հայրապետք իմաստասիրութեան վրայ ուշադրութիւն հաստատած և անկէ հարկաւոր ընտրութիւնը կատարած չըլլային , տարակոյս չկար՝ թէ , (գոնէ ըստ մարդկային տեսութեան ,) պիտի չկրնային ուղղափառութեան մէջ պահել իրենց հաւատացեալներուն ուշիմները , թող թէ տարածել քրիստոնէութիւնը ։ Որովհետեւ երբ մարդկային միտքն իւր հետազոտութիւններն սկսաւ , զարմացներու համար Աստուծոյ պարգեւած հրաշքներն ալ սպառել սկսան ։ Պէտք էր

այնուհետև մտքին բնական հրաշից հոսանքը ձեռք առնուլ : Այս էր արևելեան եկեղեցւոյ առաջին դարերու ջանքը քրիստոնէական կրօնքի համար : Երկրորդ՝ սկիզբէն ՚ի վեր արեւելից և արեւմտից մէջ կրօնքը փիլիսոփայութեամբ կամ դարձաբար, փիլիսոփայութիւնը կրօնքով գործածելու ոճը միշտ տարբեր եղած է : Երրորդ՝ կրօնքը առանց ճշմարիտ և կատարեալ գիտութեան շատ խոշոր մնալով, միտքը պարսպուելուն պէս, որ միշտ լեցուն մնալ կուզէ, կը յորդեն հոն նախապաշարմունքներ և ամէն սնտոի կարծիքներ :

Չորրորդ, շատ հարկաւոր բան է՝ որ կրօնքի սլաշտօնեայներ ժամանակին հետ երևան ելած գիտութեանց վրայ հմտութիւն ստանալով՝ գիտութեան ձեռքով կրօնքին ստուգութիւնը բացայայտ երևցունեն, և ոչ թէ արհամարհեն գիտութիւնը՝ իրենց ապիկարութիւնը դատաստանի չքաշելու համար :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՎՐԵԼՈՒՆ

ԱՂԷԿ ԿԵՐՊՆ ՈՒ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Տղայոց կրթութեան հարկաւոր բաներէն մէկն ալ պատմութիւն սորվիլն է . Ոսոնք եթէ բարոյական փիլիսոփայութիւնը կանուխէն՝ սկսին սորվիլ՝ իրենց բարոյականը ուղղութիւնը չատ մեծ օգուտ կը վայելեն , բայց ամեն տղայի միտք այնչափ կանուխ չարթննար՝ որ փիլիսոփայական խմաստները հասկնայ . եթէ միտքը բացուելուն սպասենք՝ մէկ կողմէն փնասակար կիրքերն ալ կը զօրանան , որոց մինչև փնասակարութիւնն իմանայ՝ ուղղելուն ժամանակն ալ կ'անցնի : Եթէ պատմութիւնը , ինչպէս որ պէտք է , ուսանին մանկունք , փիլիսոփայութենէ առնելիք խրատնին անկէ կ'առնուն , եւ պատմութիւնն առանձին առ աղէկութիւնն ալ ունի որ աւելի շուտ խելք կը համոզէ . ըսել է տղայ կրթելու աւելի գիւրդին կերպը պատմութիւն ուսուցանելն է , եթէ պատմութենէն տղային խրատ հանելը ուսուցիչը իրենց նպատակ չունենան , տղային պատուական ժամանակը պարապ անցուցած կ'ըլլան , որ անգարմանելի է . ասոնք կը կարծեն՝ թէ պատմութիւն սորվեցնելով բան մ'ըրին , տղան կը կարծէ՝ թէ բան մը սորվեցաւ , և կ'ամբարտաւանի : Բայց եթէ հետեւին թարակ հաշուի մը նստինք , պիտի խմանան՝ թէ ո'չ իրենք օգտակար բան մ'ըրեր են , և ո'չ ալ տղան բան մը սորվեր է : Այն ատեն տղային կորսնցնել տուած ժամանակին վրայ իրենք ալ կ'ափսոսան :

Հիմա բարեկարգ փարժարանաց շատերուն մէջ պատմութիւն սորվեցնել կայ տղայոց . ուր որ չկայ՝ փափա-

քելի է՝ որ ըլլայ , և հոգաբարձութեանց կը յորդորեմք՝
որ աշակերտաց պատմութիւն սորվեցունեն : Բայց պէտք
է գիտնան՝ որ բնաւ օգուտ չկայ սաչափ սորվելէն՝
թէ Հայկ ֆրիստոսէ քանի՞ տարի յառաջ էր , քանի՞
տարի թագաւորեց , որո՞ւ հետ պատերազմեցաւ , ի-
րեն ո՞վ յաջորդեց : Ասոնցմէ պտուղ մը չեղէր . միտքը
բան մը կը դնեն , սրտին բան մը չդպչիր : Ուսուցչաց
պարտքն է աղայոց սիրտն ալ շինել մտաց հարստութեան
հետ : Այս օգտակար կերպը դիտնալու համար՝ գաղղիա-
ցի Սէն Ռէալ անուն երեւելի մատենագրին պատմու-
թիւն սորվելու վրայ շինած պատուական ճառերը քաղո-
ւածաբար կը դնեմք ամատետրիս մէջ , աղայելով թէ՛
զծնողն և թէ՛ ուսուցիչները՝ որ ուշագորութեամբ մտիկ
ընեն , և պատմութիւն սորվեցնելու կերպին կանոններն
ուսանին :

Ա.

Սէն Ռէալ պատմութիւն կարգալու և սորվեցնելու
գէշ կերպին վրայ խօսելէն կսկսի՝ և այսպէս կ'ըսէ .
շատ անգամ ըսած եմ . պատմութիւն սորվելու համար
արդի սովորական կերպը խիստ անօգուտ բան մը կ'ե-
րևի ինձ : Ընդհակառակն պատմութիւն աղէկ սորվե-
լուն պէս օգտակար բան չկրնար ըլլալ : Աշակերտին յի-
շողութիւնը շատ մը թուականներով , անուններով եւ
գործերով կը լեցնեն . եթէ մէկը պարզապէս կարգա-
ցածը կամ լսածը ուրիշին կարենայ պատմել , իմաստուն
կը սեպուի : Այսչափ դիտնալով պարծելու կարողու-
թիւն ունեցող երիտասարդը զինքը շատ խելացի կը
կարծէ : Եւ որովհետեւ երիտասարդաց դատումն ուրիշ
բան չէ , եթէ ոչ իրենցմէ մեծ եղողներուն դատմանն
իրաւունք տալ , ուստի հարկաւ իրենց բաւականու-
թեան վրայ մեծ համարում կունենան , որովհետեւ
կը տեսնեն՝ որ աւելի բան պահանջող չկայ իրենցմէ :

Այսպիսի աշակերտաց ուսուցիչներն ալ՝ երբոր կը տեսնեն որ այն ինչ աշակերտը գոյ ընելու բաները առանց մոմտալու դիւրաւ կը խօսի և կը պատասխանէ, իրենց պարծանք կը սեպեն ։ Որչափ անպիտան եղած են այդ դեօք այնպիսի աշակերք՝ որ այս կողմանէ գովելի էին ։

Սակայն պատմութեան ճշմարիտ պիտանութիւնն այն չէ՝ որ մարդ չատ մը դիպուածներ և ասոր անոր ըրած և դիտուն եկած շատ մը բաները դիտնայ ։ և բընաւ վրային իւր խելքը չգործածէ ։ Ասիկայ գիրք գոյ ընելու պէս միայն յիշողութեան ուժով դիտնալն է, դիտնալու անուան անդամ արժանի բան չէ ։ Ֆանզի դիտնալը՝ բան մը իւր պատճառներով դիտնալուն կը սուի ։ Բուն պատմութիւն դիտնալը՝ պատմութեան նի թեղող մարդիկը ճանչնալն է, անոնց վրայ առողջ խորհրդով դատաստան ընելն է ։ Մարդոց այն բանը ընել տուող առիթները, կարծիքներն և կիրքերը դիտնալն է ։ Այս կերպով կը սորվիս՝ թէ պատմութեան առարկայ եղող մարդիկ ինչ հնարք և դարձուածք բանեցուցեր են, և թէ կիրքերը մարդոց աչքը ինչպէս կը կապեն ու կը խաբեն, և մարդուս սիրտն ինչպէս պարապ գտնելով յանկարծակի կը յատկտակեն և ուղած կողմերն կը դարձունեն ։

Ուստի պէտք է որ տղայք կանուխէն սորվին պատմութեան մէջ լսած երևելի բաներուն վրայ դատումն ընել, առանց իրենք ալ իմանալու՝ թէ դատում կընեն, որպէս զի պատմութիւն կարդալով անծեղ չըլլան, այլ մարդ ։

Պիտի ըսուի՝ թէ միթէ տղայք պատմութեանց վրայ դատումն կընան մի ընել ։ Այո՛, տղայոց հետ որչափ կանուխ սկսիս մեծ մարդոց հետ վարուելու պէս վարուիլ, չես խաբուիր ։ Եւ այն՝ խօսել սկսած ատենէն՝ կընայ խելքն ալ գործածել ։ Կարծել՝ թէ փոքր տղայք խելքերնին գործածելու կարող չեն, տկար դաստիարակներու խօսից հաւատալէն յառաջ եկած սխալ կարծիքն է ։ Աշակերտաց բնաւորութիւնը հասկընող սկզբունք չէ ։ Այն վարժիչները՝ որոց ձեռքէն

չդար տղային խելք գործածել տալը , իրենց անբաւա-
կանութիւնը պարտկելու համար՝ տղայոց խելքը և ոչ
մէկ բանի կը հասնի կ'ըսեն կ'անցնին : Այսպիսի մար-
դիկ մտաց գաստիարակ ըլլալու արուեստը չեն գիտեր ,
չեն կրնար այնպիսի միջոց մը գործածել՝ որով տղայն
իւր մտաց մէջ բան փնտռէ , բնութեան այն տեղ պա-
հած հանճարոյն և իմաստութեան գանձարանը գտնէ :

Բայց միայն վարժապետները չարհամարհենք , զի
եթէ ասոնք տղային միտք գործածել տալու յաջողակ
ալ ըլլան՝ ծնողաց անտեղի փառասիրութիւնը շատ ան-
դամ ասոր արդեւք կ'ըլլայ : Խորհրդածութիւնը խելքը
կը հասունցնէ , յիշողութիւնը չհարստացնէր , տղային
խելացի բաներ մտածել կուտայ , շատ խօսիլ չսորվեցը-
նէր . բայց ծնողք կուղեն՝ որ իրենց զաւակաց շահա-
ծըն իրենք տեսնեն . և շատ մարդ կայ՝ որ իւր զաւա-
կին բերնէն յիշողութեան ուժով միտքը պահած պատ-
մութիւնները երբոր լսեն՝ կը հաւկնան , իսկ ըրած
դատողութեան աղէկն ու գէշը ճանչնալու խելքերնին
չհասնիր : Ասկէց զատ , շատ ծնողք կուղեն՝ որ իրենց
զաւակները պզտիկ հասակէն իմաստուն երեւնան , շատ
խօսելու նիւթ ունենան , սյնպիսի բաներ գիտնան խօ-
սելու՝ որ ամեն մարդ այն բաները չգիտնայ , և ինք-
նին ալ ակորժելի բաներ ըլլան : Պատմութիւններն ա-
մենքն ալ այսպէս են : Մեր անաշարկած եղանակին
գլխաւոր արդիւնքը պիտի ըլլայ շատ մոլորալու ու քիչ
խօսելու սորվեցնել աշակերտները , այնպէս ընել՝ որ
երբ բան մը պատմեն՝ այն բանը գիտնալին հասկցը-
նելու համար պատմած չըլլան , այլ պատմութեան սոր-
վեցուցած գործերը՝ իրենց ըսածներուն ապացոյց
կամ խելքը և միտքը վարժելու նիւթ սեպեն :

Եւ որովհետեւ խորհրդածութեան յառաջ բերած
սկզբունքները տիեզերական են , այս կարգի խօսք մը
ըսելուն պէս՝ ամեն մարդ կը կարծէ՝ թէ այնպիսի
բաներ ինքն ալ մտածած է և գիտէ . երբ խելու ըլ-
լայ՝ իրեն ձանձութ կուգայ . այդ այդպէս ըլլալը ո՞վ չը
գիտէր կ'ըսէ . բայց բանն այն է որ լսելէն յառաջ՝ ա-

մենեին միտքն եկած չէր . ուստի այսպիսի բաներ խօսող տղային վրայ և ոչ ոք կը զարմանայ : Բայց պատմութիւնն այնպիսի բան մ'է՝ զոր խելքին բնութիւնը չը սովորեցներ . ո՛վ որ պատմութիւն մ'առաջին անգամ լսէ , կը վկայէ՝ թէ լսած չէր , և իրեն համար նոր է . ուստի տղային պատմութեան վրայ ունեցած տեղեկութիւնը խիստ յարգի կը համարուի , որովհետեւ պատմութիւն գիտցող շատ մարդ չկայ . և կը փափաքին ծնողք՝ որ իրենց զաւակին ամենուն չգիտցած բանը գիտնալը ամեն մարդ իմանայ , և զարմանալով գովէ զայն :

Ուստի տղայք զիրենք կրթուլ և իրենց օրինակ բռնելու գէպերուն վրայ մտածելով , ճշմարիտ բարոյական ուսանելու տեղ՝ պատմութիւնը միջոց մը կ'ընեն հաւատալու և իրենց պէս տգէտներուն ալ հաւատադնելու՝ թէ բան մը գիտեն , թէպէտ գիտցածնին իրօք բան մը չէ : Ինքնահաւանութիւն է այս , որմէն աւելի գէշ մութիւն չկրնար ըլլալ նոր կրթուելու աշակերտին վրայ : Որչափ ճշմարիտ իմաստունը բնաւ բան չսորվող տգէտէն աւելի յարգանաց արժանի է , նոյնչափ ալ յարդի է տգէտը քան զայն մարդիկը՝ որ բան մը սորված չեն , բայց իրենք զիրենք բանգէտ կը համարին : Այս կերպով կրթուած տղային շատ լաւ կ'ըլլար՝ որ ոչ գիրք տեսած ըլլար և ոչ վարժապետ . զի այն ատեն՝ գոնէ սա՝ գիտցած կ'ըլլար որ բան չգիտեր : Պէտք եղած կերպով չսորվողն այնքան տգէտ է՝ որ իրեն բան չգիտնալն ալ չգիտնար :

Այսպիսով մէջ գտնուած երեւելի իմաստուն մարդոց մէկը վերոյիշեալ խորհրդածութիւններն ըրած է՝ պատմութիւն ըսուած գիտութեան նկատմամբ : Այս տեղ նոյն երեւելի իմաստնոյն քանի մը պատմական եղելութեանց վրայ ըրած մտածութիւնները պիտի գընեմք :

Արեւելի Դժ պատահած էրէնի Գեղեքուն Բուն պարտաւոր շատ
անգամ պլանդակ և ցնորական բաներ են :

Պատմութիւնները ստուգիւ կը վկայեն՝ թէ երբ
Գաղղիոյ Հենրիկոս չորրորդ թագաւորին դէմ բազմա-
թիւ մարդիկ իրարու դաշնակից ըլլալով պատերազմ
բացին , այն ժամանակի Տաճկաց թագաւորը Հենրիկո-
սի օգնեց : Կենդանադէտք Տաճկաց թագաւորին Հեն-
րիկոսի օգնելուն քանի մը լաւ պատճառներ մէջ կը
բերեն : Ոմանք կ'ըսեն՝ թէ խիստ հին ատենէ 'ի վեր
օսմանեան կայսրութիւնը և Գաղղիոյ թագաւորութիւնն
իրարու դաշնակից բարեկամ էին , ոմանք ալ կ'ըսեն՝
թէ Տաճկք Սպանիացւոց թշնամի էին , մանաւանդ այն
ատեն՝ որ Լյնէպալսգիի ծովային պատերազմը տակա-
ւին նոր էր , և մուցուած չէր , և օսմանեանց նաւա-
տորմիքը ծովու վրայ Սպանիացիներէն յաղթուեցաւ :
Ուրիշներն ալ իբրև պատճառ մէջ կը բերեն Հենրիկոս
թագաւորին կրօնքը , որ այն ատեն տակաւին բողոքա-
կան , և հետևաբար Հռովմայ պապին թշնամի էր . Տա-
ճիկք ալ թշնամի էին Հռովմայ պապին :

Վերոյիշեալ դէպքերը շատ հաւանական և կարելի
է որ ճշմարիտ ալ են : Տաճկաց թագաւորին Հենրիկոսի
օգնելուն համար այսպիսի պատճառներ ենթադրելը
այն ատենի իմաստուն մարդոց շատ ճշմարիտ կ'երևեր :
Բայց Հենրիկոսի՝ իրեն Տաճկաց թագաւորին օգնելու
լուրը բերող նախարարն այն պատճառներէն և ոչ մէկն
ըսաւ , այլ բոլորովին ուրիշ պատճառ մը տուաւ . այն
է եղեր՝ թէ Տաճկաց թագաւորը 'ի բնէ բնաւ չսիրեր
եղեր հպատակաց իրենց թագաւորին դէմ թշնամու-
թիւն ընելու համար դաշնակից ըլլալը . Գաղղիոս-թիւն
բառն այս մտքով առնլով՝ իրեն չսիրած բառն է եղեր :
Միայն յիշողութիւննին լեցնելու համար պատմու-

Թիւն կարգացողներուն սովորական պակասութեանց մէկն ալ սա՛ է՝ որ այլոց ըրած դործերը կը դիտեն, առանց մտածելու և քննելու՝ թէ արդեօք ի՞նչ շարժառիթ ունեցիր են այն դործերն ընելու: Վեր 'ի վերջոյ պատմութիւն կարգացողներն եթէ Հենրիկոս չորրորդի պատմութեան այս մասը կարդան, նախարարին՝ իբրև պատճառ մէջ բերած բանք՝ իրենց մտադրութեան անարժան իբրև անպիտան և չնչին մտածութիւն մը պիտի համարեն, և պիտի ըսեն՝ թէ ի՞նչ անվայել, մանաւանդ թէ ծաղրական բան է, Տաճկաց թագաւորին, միայն Դաշակցա-ճիւղ բաւը չսիրելուն համար Հենրիկոս չորրորդի օգնութիւն ապր: Բայց այս պատճառը սրբան ծաղրական ալ կ'երևի, պէտք է որ ասոր վրայ քիչ մը մտածենք, զի եթէ Տաճկաց թագաւորին Հենրիկոսի օգնելը յիմարութիւն ալ ըլլայ, մարդոց յիմարութիւնն ու խելքի տկարութիւնն ալ գիտնալ հարկաւոր բան է:

Այս օրինակով կրնանք իմանալ թէ ինչպէս որ չընչին բան մը զմեզ կը դուրէ գործ մ'ընելու, նոյնպէս ալ ուրիշ չնչին իր մը կ'արգելէ զմեզ բան մ'ընելէ: Ասիկա յաճախ կրկնուած սովորական խօսք մ'է, բայց որչափ ալ կրկնեմք՝ տակաւին բաւական չէ: Որքան ջանամք և աշխատիմք բանի մը բուն և ճշմարիտ պատճառն իմանալու, և իմացած կարծեմք, այնքան քիչ կը պատահի որ իրօք իմացած ըլլամք. եթէ խօսք մը սակաւիկ մի մեր խելքին հակառակ դայ՝ այնուհետեւ այլ ևս այն բանին վրայ չեմք մտածել, և որքան պարծիմք՝ թէ խելքերնիս կը գործածեմք, պիտի տեսնեմք որ մեր զգոյարանաց առաջին տնգամ առած տը պաւորութիւնն է գրեթէ միշտ՝ որ մեր միտքը կը խըռովէ և կը պաշարէ: Զկայ բնաւ այնպիսի չլուած և մտքէ դուրս առիթ մը՝ որ խելքի և մտքի համեմատ ըլլայ, չկայ այնպիսի ունայն և չնչին պարագայ մը՝ որ զմեզ որ և է բան մ'ընելու չստիպէ, չկայ վերջապէս այնպիսի անտեղի մտածութիւն մը՝ որ մեր սրտին չազդէ:

Եթէ Հենրիկոս չորրորդի դէմ միաբանող հռովմէականք Դաւիթ-Քառը չհնարէին, գուցէ Տաճկաց թագաւորն իրենց թշնամի չըլլար, և Հենրիկոսի չօղնէր: Եւ յերաւի, եթէ այդպէս ըլլար, Գաղղիոյ տէրութիւնը տակաւին օսմանեան տէրութեան բարեկամ կ'ըլլար. Սպանիացիք տակաւին Տաճկաց ատելի կ'ըլլային. Հենրիկոս չորրորդ իւր բողոքականութենէն, Պապըն ալ բողոքականաց թշնամի ըլլալէ չէին դադրեր. եթէ հռովմէականք Դաւիթ-Քառը հնարած ալ չըլլային, տակաւին օսմանեան տէրութեան՝ Գաղղիոյ թագաւորին օգնութիւն տալը արժեւում զօրաւոր պատճառներ կը գտնուէին. բայց և այնպէս առանց այս բառին՝ Գաղղիոյ թագաւորը Տաճկաց տէրութենէն բընաւ օգնութիւն պիտի չգտնէր. եթէ այս բառէն զատ ուրիշ ո՞ր և իցէ անուան ներքեւ հռովմէականք Հենրիկոսի դէմ միաբանէին, Տաճկաց թագաւորին երեւակայութեանը մէջ անգամ չէր ծնաներ Գաղղիոյ թագաւորին օգնելու դադափարը, և հետևաբար հռովմէականք Տաճկաց թագաւորին ատելի պիտի չըլլային: Այն ատեն ո՞վ մտածեց և հռովմէականաց ըսաւ, որ եթէ Դաւիթ-Քառը անուամբ Հենրիկոսի դէմ միաբանիք, Տաճկաց թագաւորը ձեզի դէմ պատերազմ պիտի բանայ. եթէ յսող ալ ըլլար՝ դժուարին էր հաւատալը. ահա խիստ ճշմարիտ է ըսելն որ մարդկային խոհեմութիւնը շատ կարճ և անձուկ սահմաններու մէջ ամփոփուած է:

Գուցէ ըսողներ գտնուին՝ թէ բոլոր այդ խօսքերը Տաճկաց թագաւորութեան համար է, որ կը թուծեն բողոքովին զուրկ կը գտնուի: Եթէ այսպէս մտածենք, տակաւին մտածելու ուրիշ շատ բաներ կան. Որդեօք Տաճկին թագաւորը չէ՞ր գիտեր՝ որ այս Դաւիթ-Քառը Գաղղիոյ սահմաններէն դուրս պիտի չելլէր, և թէ՞ ոչ մօտէն և ոչ հեռուէն չէր կրնար իրեն վնասել. ի հարկէ դիտէր. ուրեմն մի միայն իւր խելքը կը թեւադրէր իրեն այս բաներս ընելու: Սակայն Դաւիթ-Քառը՝ որ անգամ մը իւր ականջին քէշ եկած էր, երեւակայու-

թեան վրայ խելքին աղբաժէն աւելի կ'աղղէր , որով միտքը պաշարուելով՝ չէր կրնար իմանալ թէ արդեօք այդ անունն իրեն կրնայ՞ վնասել :

Ուրեմն , պիտի ըսուի , եթէ այդ այդպէս է , այսպիսի անտեղի մտածութիւններն եւ անոնցմէ մեծ մեծ հետեւութիւններ հանելը՝ միայն թաղաւորաց յատուկ է , որովհետեւ բանի մը խորը թափանցելու խելքերնին սովորած չըլլալով , եւ միշտ բարի խրատներ մտիկ ընելու ժամանակ չունենալով , ոմանք աւելի կ'սիրեն՝ որ առաջին անգամ մտքերնին եկած բանը անմիջապէս կատարեն , առանց զայն լաւ մը քննելու , կամ ճանչնալով իրենց տգիտութիւնը , ուրիշին խորհուրդ հարցունելու , Յիրաւի , մեծ մարդոց վիճակը զիրենք միւսներէն աւելի դիւրին կերպով սխալմանց եւ պակասութեանց մէջ կըձգէ . ոչ թէ միայն ընդհանրապէս խօսելով , աշխատելու կամ ուրիշին խորհրդոց հետեւելու սովորած չըլլալով , այլ նաեւ շատ անգամ այսպիսի բան մ'ընելով կամ որոշելով ըստ գիպաց փառք եւ համբաւ ստացած են :

Մեծ մարդիկ այնպէս կ'երեւակոյցեն՝ թէ բանի մը վրայ լաւ և ծանր խորհրդածութիւններ ընելը , մտադրութեամբ այն բանին պատճառը քննելը , ու ճշմարտութիւնն և արդարութիւնը երևան հանելը՝ հասարակ մարդոց յատուկ է . իսկ իրենց հաճոյից կամ այն հաճոյից առաջին անգամ տղբած տալաւորութեան հեռեւիլը՝ մեծ և սովորականէ դուրս բան կը թուի անոնց . այնպէս մը յիշերի իրենց որ մարդ արէական հոգւով է առանց խորհելու յանկարծական բաները նեղին , որպէս թէ երկինքն ալ պարտաւորեալ ըլլայ անոնց միտքը միշտ խելացի մտածութիւններ ծագելու . ինչ որ մտքերնին գոյ՝ ուղղակի Ոստուծոյ կողմէն եղած յայտնութիւն կը համարին , և եթէ ընելիքնին դիպուածոց ալ տան , կուղեն որ աստուածային Նախախնամութիւնը միշտ մէջը մասն ունեցած ըլլայ :

Սակայն ճիշդը խօսելով , մտաց այսպիսի պակասութիւնները միայն մեծ մարդոց վերապահէալ չէ , անոնք

ընդհանրապէս իրենց վիճակին կողմանէ այսպիսի պակասութեանց մէջ իյնալու յարմար են, որովհետեւ ամենքն ալ բացարձակ հրամաններ կուտան, և իրենց շուրջը եզրող մարդիկ ղերենք կը յարդեն և կը շողաքորթեն. ուստի անոնք ամենքն ալ հպարտ, յամառ և սնապարծ ըլլալու վտանգի մէջ են միշտ, եթէ ասկէց իրենց անձը պահպանելու համար մեծամեծ զգուշութիւններ չընեն:

Ուրեմն այսպիսի յիմարութիւնը մարդոց խիստ մեծ մասն ունի, և ասոնց յիմարութենէն մեծ բաներ կը ծագին:

Բայց միթէ հասարակ մարդիկ մեծամեծաց պակասութիւններէն ազատ են. կա՞յ մարդոց մէջ մեծ մնլութիւն մը քան զայն ծուլութիւն՝ որով բանի մը խորթ թափանցել և զայն քննել չեմք ուզեր, կա՞յ մարդ մը՝ որ իւր դատմանց մէջ չաճապարէ, և իւր երեւոյթութեան մէջ առաջին անգամ ծնած բանն ընել չուզէ անկարգ անհամբերութեամբ. Զեմք տեսներ միշտ այնպիսի մարդիկ՝ որոց եթէ այս կամ այն անուշով բան մ'առաջարկես՝ կ'ընեն, մինչդեռ ուրիշ անուշով անկարելի էր անոնց այն բանն ընել տալը. բնական պարճախօսութեան մեծ մասն ասոր վրայ կը կայանայ. չկայ բան մը՝ զոր ուրիշին չկրնաս ընել տալ, զանիշա խաբելով. կրնաս մէկուն հաճելի ընել ամենէն գէշ բանն ալ, դէշութիւնը ծածկող անուն մը յարմարցնելով այն բանին, թաղ բառը լսողին տկանջին գէշ չգայ. եթէ բանին էութիւնը երևան ելլէ՝ բառը սուտ և կեղծ կ'ըլլայ եղեր, հոգ չէ. Մէկը իւր պարտքը կը վճարէ որդրմութիւն կուտամ ըսելով, եթէ «դո՛ւն» բառը վերցնես՝ և ոչ մէկ ստակ կրնաս խել ձեռքէն: Ոմանք արդարութեան պարտքերնին կատարելու համար բարեպաշտութիւն անուշով կը կատարեն և կուտան ինչ որ տալու յանձնառու չէին, բնական բառն ամենն ին իրենց համար նշանակութիւն չունի. եթէ ալ ալ ուզեն, միշտ մասնաւոր առիթ մը կը փնտռեն: Անցեալ դարուն թագաւոր մը իւր պացած եկեղեցւոյն մէջ դիպուածով

ցնցոտիներ հագած աղքատ քահանայ մը կը տեսնէ , որ սխներէն մէկուն քով պառկած կը քնանար . մտածեց որ անոր մասնաւոր եկեղեցի մը տայ եկամուտովն ապրելու համար , և եկեղեցական մեծ պաշտօններու հասցունէ , որովհետեւ այն եկեղեցւոյն մէջ բարձրաստիճան եկեղեցականք չկային : Թաղաւորը սա խօսքն ըսաւ .
 - Թող մէկը գտնուի , որուն համար կարող ըլլանք ըսելու թէ քնացած առեն բազդը եկաւ դինքը գտաւ - : Եկեղեցական պաշտօններու հետամուտ եղողներուն մէջէն ամենէն իմաստունն և յաւր գտնել , բաւական խելք յոգնեցնող աշխատութիւն է . պարսպ մտածութեամբ մը այսպէս դիմացն ելլող մարդուն եկեղեցական բարձր պաշտօն տալը ամենեւին քննութիւն չուրէր : Այսպէս ալ մարդիկ , որ կը պարծին՝ իբր թէ ամեն ինչ մտածելով կ'ընեն , ամենէն աւելի մտածել պէտք եղած առեն ընաւ չմտածելով կ'ընեն բան մը :

Արդ , ի՞նչպէս պէտք է մարդոց ըրած գործերուն վրայ մտածել և այն գործոց պատճառ եղող յիմարութենէն խելագի խրատներ հանել : Կը տեսնեմք որ եթէ կանուխէն մեղի այսպիսի բաներ մտածել սորվեցնէին , պիտի հասկնայինք՝ թէ մեր գործոց պէս անտարբեր բան չկրնար ըլլալ , և եթէ մարդ ճանչնալ ուզեմք , ոչ թէ ըրած գործերէն կրնանք ճանչնալ զինքը , այլ այն գործերուն պատճառէն . որովհետեւ մարդոց միտքն ու յօժարութիւնը իրենց գործոց պատճառներէն կը ճանչցուին . ասկէջ կրնանք հասկնալ՝ թէ այս ոք մարդը ի՞նչ գործեր ընելու յարմարութիւն ունի :

Խիստ օգտակար է իմանալը՝ թէ մէկն ի՞նչ բաներ ընելու բաւական է , որովհետեւ այնուհետեւ անոր ըրածներուն վրայ բնաւ չենք յարմանար : Եթէ մեր կենաց մէջ պատահած շատ բաներուն վրայ լաւ դատումն չենք կրնար ընել , պատճառն այն է՝ թէ բնաւ չէինք կարծեր այն բանին պատահելը , և մեղի համար յանկարծադէպ կը համարուի . շատերուն բերանը սովորական խօսք մ'է՝ թէ այսպէս ըլլալը չէի կարծեր , թէ ամենեւին մտքէս չէր անցներ որ այս կամ այն բանը կրնար

պատահիլ :

Եթէ մարդոց մտածութեանց միայն անտեղութեան կողմը գիտնանք , և բնաւ չարութեան կողմը չխնայենք , մարդուն ինչ բան ընելու բաւական ըլլալը կատարելապէս ճանչցած չեմք ըլլար : Ինչպէս որ շատ անգամ կը խաբուիմք աշխարհի մէջ , ամեն մարդ ալ խելացի կարծելով , նոյնպէս և աւելի չարաչար կը խաբուիմք՝ եթէ ամեն մարդ բարի կարծեմք :

Ստոյիկեան փիլիսոփայներն սպացոյցներով կը հաստատէին՝ թէ ամեն գէշ մարդիկ յիմար են : Փորձն աւանց տպացոյցներէն աւելի լաւ է : Հաստատէ՝ թէ յիմարներուն մեծ մասը չար մարդիկ են և խելքի տկարութիւնը գէշութեան սովորական սկիզբն ու արմատն է : Գուցէ ասոր պատճառն այն ըլլայ՝ թէ իրենց նպատակին հասնելու բնական միջոցները չեն գիտեր , իրենց փափաքը յագեցնելու մտաց բաւական լուսաւորութիւն և իմաստութիւն չունին , զօրութեան մասին խելացիներու հաւասար են : այս ամենը տեսնելով , անհրաժեշտ հարկ կը համարին գէշ խարդախութեանց և բռնութեանց ձեռնարկելը , ասոնք անպիսի բաներ են՝ զոր ամեն մարդ , թէ՛ խելացի և թէ՛ յիմար , չկրնայ ընել :

Ինչ որ ալ ըլլայ , սա՛ ստոյգ է՝ որ եթէ մտաց գէշութիւններուն և պակասութիւններուն իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը կատարելապէս ճանչնալու ըլլայինք , անոնցմէ զգուշանալը դիւրին պիտի ըլլար մեզի : Ինչպէս որ եթէ թշնամին գալով բերդը պաշարէ , եւ բերդին պահպանը ճշդիւ գիտնայ՝ թէ ի՛նչ ճամբով իրարու հետ հաղորդութիւն ունին բերդին ամրութիւնները , թշնամւոյն ճամբան անմիջապէս կը կտրէ : Բայց մեզի համար գէշն այն է որ մարդկային հոգւոյն դիրքն և շրջապատը և մօտենալու դիւրին տեղերը ցուցնող հաւատարիմ աշխարհացոյց մը չունիմք : Ուստի ճշդիւ չեմք կրնար գիտնալ՝ թէ թշնամիներն ի՛նչ ճամբայ պիտի բռնեն : Ի՛նչ կարծիքներ և ի՛նչ կիրքեր պիտի գործածեն ներս մտնելու և տիրելու համար :

եւ ի՞նչ եղանակաւ իրարու պիտի օգնեն . ներս մտնել
նէն վերջը կ'իմանամք այս ամենը . կանոնաւոր պաշա-
րում պէտք է զանոնք անկէց դուրս վանելու համար :

Յաջորդ թերթով մարդուս մտաց չարութեան վրայ
խօսիմք՝ ցուցնելու համար՝ թէ երբեմն անկիրթ մար-
դիկ շատ լաւ կը խօսին կը թեալ և խելացի մարդոց
նման :

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա Ձ Գ Ա Յ Ի Ն

(Շարունակութեան Տե՛ս ԹԻ՛ւ Դ • Երէ՛ս 295) •

(14) Միթարեանները նախնի Հայոց չաստուածներ, բուն անուանց նշանակութիւնը չկրնայով գիտնալ՝ ահա նորէն ալ նշանակութիւնը չեն հասկցած • ասոնց սխալաւ նացը կը հետեւի Պ • Տիւրքիէ անոնց հաւատարիմ աշակերտն ալ, երբ Ագաթանգեղոսէ առած հաստուածնիս թարգմանելով ահա՛ր չաստուածոյն անունը նոր Գարայ չաստուած կը թարգմանէ • Յայտնի է որ՝ նախնի Հայոց ահա՛ր անունով չաստուած մ'ունենալնին մտքէն ալ անցած չէ • Այն հաստուածոյն մէջ, գաղղիացի իմաստունը մէկ ուրիշ աններելի սխալ մ'ալ կրնէ՝ ահա՛րի տըրուած վաւարար ածականը, անկից տարբեր մէկ ուրիշ չաստուած մը ձևացնելով և իւր կողմէն անոր օբյեկտէն —հիւրընկալ— ածականը տալով • և այս կերպով մէկ նոր չաստուած մ'երևան կը հանէ վաւարար հիւրընկալ անունով՝ որ ընկ երևակայական է • (Դե՛ս հետազոտութեան Հոյ Ժամանակագրութեան • Հոր. Ա. 10) •

(15) Խասանցիք ալ կամ Կարան անունով՝ արեգակը կը հասկնային • (Դե՛ս 'ի Կոմիտասի Սաբերգիտ անանեալ գիրքն • Հոր. Բ. Եր. 288—290) • Ասոր վրայ գիտել պէտք է՝ որ Հայոց դրաբար լեզուին մէջ՝ արև բառը, արեգական տեսանելի լոյսը կը նշանակէ • Ասոր համար յայտնապէս ալ վանկն է որ Հայերէն շատ բառերու մէջ կը տեսնուի • զոր օրինակ —բէ, արեգակն • Իրիկն ուր եր վանկը՝ Ե գիրը — գրոյն տեղ դրուած սեպելով, կը նշանակէ՝ երազող, սասորի Գար • և Կնն՝ որ կնոջ տրուած անունն է և Կննտ ալ կը նշանակէ • ուստի՝ երիկն բառին

նախնական նշանակութիւնը կը լլայ այնպէս որչա՛ն զնախնական կամ ինչպէ՛ս որ արեւուն տեղն է : Ասոնց պէս է երբեք, այսինքն, իր մէջը եւս, կամ, սաստիկ տաքութիւն կը լլայ, այսինքն, արեւն արեւմտեան կողմէն կը լլայ, որուն նախնական ձեւը՝ երբեք, աշխարհաբարին մէջ մնացած է : Երբ՝ վառարանի ծխներոյցը : Անգղիա՝ բէնի մէջ ալ՝ հիւսիս վառարանը ըսել է :

Երբեք. երբեք. Եւս : Կարելի է այս տեսակ բառերուն վերաբերի օր բառն ալ՝ որ հին ատենը եւս կը դրուէր, և արտասանութեամբ ալ հինը նորէն տարբեր էր. և ասոր ապացոյցն է նոյն բառին հոլովեալները՝ երբեք, երբեք, երբեք : Մանտացիները (Ջրագաշտի կռապաշտութեան հետեւող պարսիկներ.) ունէին երբեք բառը՝ զոր Յոյնք երբեք կը թարգմանէին, որ է երբեք եւ կընշանակէր չաստուած մը՝ որուն բնակութիւնը երկինքէն վեր էր :

(16) Հարեանցի մը նշանակենք որ Գրիգոր Մադիստրոս ԺԱ. դարուն մէջ՝ իւր նամակներէն մէկուն մէջ արեւորդիքը կը յիշէ : Պ. Տիւլօրիէ՝ Մատթէոս Ուռհայեցիին պատմութեան թարգմանութեանը մէջ անլուր սխալանքի մը մէջ կ'ընայ զասոնք արեւապաշտ կոչելով, միանգամայն և կրակապաշտութիւն ալ տալով հետեւնոս Հայոց (Եր. 464. Եւս. 3) : Արեւապաշտութիւնն ու կրակապաշտութիւնը Պ. Տիւլօրիէի իրարու հետ շփոթելը զարմանալի է : Ժամանակիս գիտութիւնը ցոյց տալով է ըստ բաւականին՝ թէ երկու աստուած պաշտելը և տարրապաշտութիւնը երկու կրօնական դրութիւն էին իրարմէ բոլորովին տարբեր. երկու աստուած պաշտելը՝ հին Պարսից ուսմունքն էր, ինչպէս նաև հետեւնոս Հայերուն ալ. իսկ տարբերքը պաշտելը մեղերուն կրօնքին հիմն էր՝ որոնք բնիկ Սկիւթացի են : Ժամանակ անցնելէն ետքն այս կրօնական վարդապետութիւնը Պարսկաստան մտաւ և անխառն կը կենսատուածութեան հետ միանալն ալ շատ դժուար եղաւ, որ շարունակ իր դիրքը և յարգը պահեց իբրև պետութեան կրօնք. իսկ մեզական ուսմունքը գեղերը տարածեցան

և հետեւող ունեցան ռամիկներն և ստորին աստիճանի մարդիկը : Երբ Հերոդոտոս կրսէ՝ թէ Պարսիկներն հողը , ջուրը և կրակն ու հովերը կրպաշտէին , (Ա. 131) խօսիլ կողզէ անշուշտ մոգերուն կրօնքին վրայ՝ որ հասարակութեան մէջ տարածուած էր , վասն զի նոյն իսկ պատմութենէն կը հասկցուի որ Աքէմէնեան արեաց կըրօնքը մտքէն ալ չէր անցներ :

(17) Բառին պարսկական դրութեան կերպն է՝ Դեւ , Սանսքրիդ. լեզուինը՝ Դեւ : Պրահմանները՝ այս բառով՝ չաստուած՝ կը հասկնային . իսկ պարսիկները՝ չար ոգին (Եօթէն Պիւրնուֆ , Եւնա Կրէն Եւրֆանա , Եւնա Դեւ . հարոր Ա. եր. 8) : Սանսքրիդ. լեզուի մէջ հասնա , (Դեւա , հայց . Դեւա . տր . Դեւ , կոչական՝ հասնա) կը նշանակէ՝ երկինք , և ըստ ձայնին յունարէն դեւա և գերմաներէն դեւա բառերուն կը մօտենայ : Զեւ բառին հոլովման նախնական ձևոյն , որով կը լլայ Դեւ , Դեւ , Դեւ , կը համեմատի լատիներէնը Եւրֆա , Եւրֆա , Եւրֆա , որուն միայն ուղղականը՝ որ Եւրֆա կամ Եւրֆա ըլլալու է՝ չդորժածուի , և միայն Եւրֆա բառին մէջ մնացած է՝ որ է Եւրֆա : Այս Եւրֆա ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հասնա , Եւրֆա բառին մեղմացածը : Յունաց դեւա և Լատիներուն հասնա մի օրինակ՝ երկնային էակի՝ կամ երկնքի անձնաւորութեան դադափարը կոչուան : Տեւա , Դեւա , երկնքին կամարը : Զեւ՝ երկնքի զաւակ : Դեւա էն , դեւա էն , և Եւրֆա էն զատ՝ ուրիշ բառեր ալ կը գտնեմք , ինչպէս են Դեւա , Դեւա , և Դեւա՝ որ աստուածութեան վերացեալ դադափարը կը ներկայացնեն : Լատիներէն Դեւա բառը գերմանական դեւա և դեւ բառերուն շատ մօտ է : Ետտայի մէջ , որ իղլանասացոց գիլգարանական դիրքն է , գրուած կայ Դեւա՝ որ աստուածներ կամ գիլգարունք ըսել է : Հիմակուան Պարսից Դեւ և Ռուսաց Դեւ բառն՝ երկինք ըսել է . (Դեւ բառին յատուկ նշանականութիւնն է՝ վայրուն) . ասկից ելած է Դեւա բառը՝ որ ըսել է երկնաւոր . (Դեւ կամ Դեւա բառն իր նախնական ձևովը Հայոց լեզուին մէջ մնացած եւ կը նշանակէ՝ օր , յերէկ) անկից կելլէ լատիներէն Դեւա

եւ գուցէ Ռուսերէն լինի բառն ալ՝ որ նոյն նշանակու-
թիւնն ունին . (տես՝ Կրէմ . Գերմանական Դիցաբանութիւն .
ԴԼ . Բ . Եր . 175, 176 , և Մաներք . Գերմանական և հինգայն
աղբերան տեղական ասորածները . Հրք . Ա . Եր . 57 . Տղ . Պերլին .
1860 . և Մատն Մակէր . Գերմանական լեզուաց . Դատն Ա . Եր .
10 , Տէվերու ծագումը երկնային է ըսող կենալով ալ՝
Ջրագաչտի վարդապետութեան մէջ չարի սկիզբը կըներ-
կայայնէ և Ահրիմանի արքանեակ կը համարուի . Բարե-
րար ոգիի մը չար ոգիի փոխուիլը Էօփէն Պիւրնուֆ Ի-
մաստունը կը բացատրէ Պրահման պաշտողներուն ու Ջրա-
գաչտի հետեւողներուն իրարու դէմ ունեցած հակառա-
կութիւնը մէջ բերելով , որ այս վերջինները Հնդկինե-
րէն զատուելով իրենց հայրենի երկիրն ալ ձգեցին և
օտար երկիր դացին . Այս հակառակութեան արդիւն-
քն երեւան ելաւ Պարսկց կրօնական վարդապետու-
թեանցը մէջ , Հնդկիններուն բարերար սեպած չաստո-
ւածները՝ Ջրագաչտի վարդապետութեան մէջ դէշու-
թիւն ընող սեպուեցան և Պրահմաններուն չար սեպած-
ները (պարսկց) վէնտիւաա գրքին մէջ բարերար հա-
մարուեցան :

Բ.

Վաղարշակ Թաղաւորին ժամանակը՝ Գրիստոսէ 180
տարի առաջ , Հնդկաստանցի երկու եղբայր՝ Գիսանէ և
Դեմետր ասոր ներկայանալով իրենց ապաւինելու տեղ
ուղեցին : Ասոնք երկու եղբայր՝ իրենց վեհապետը բար-
կացուցեր էին : Վաղարշակ հրաման ըրաւ Տարոնոյ դա-
ւառն ասոնց տալ որ այն տեղ գնացին և վիշապ տնուն
քաղաքը հիմնեցին : Քիչ մը ետքն այս տեղի մատու-
ւոր Աշտիշատ քաղաքը գնացին և Հնդկաստան պաշ-
տած չաստուածներուն կուռքը այն տեղ հաստատեցին :
Տասն և հինգ տարի ետքը Հայաստանեայց Թաղա-
ւորն այս երկու օտարականներն անձանօթ պատճառով

մը միացնել տուաւ և անոնց ստացուածքն եղած երկիրն անոնց երեք տղոցը տուաւ : Ասոնք փարքէ լերանը վրայ քաջուեցան և իրենց տեղ մը ընտրեցին՝ որ նըշանաւոր էր, վասն զի զով էր և գիւրքը՝ գեղեցիկ, որս և փայտ և խոտ չատ, և հոն պղինձէ երկու կուռք տնկեցին՝ մէկը տասն և երկու գրկաչափ բարձր, և միւսը տասն և հինգ գրկաչափ : Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտը Ջենոր Գըլակ, չորրորդ դարուն առաջին տարիները, ակնատես ըլլալով այս Հնդիկ գաղթականներուն սերունդը կընկարագրէ : Ասոր ըսածին նա յերկու՝ ասոնք սեւագոյն և դարչատեսիլ էին և երկար մազ ունէին : Այս նկարագրութեամբս դիւրաւ կը ճանչնամք Գանգէսի գետեզրին բնակիչները . բայց կըցաւմք մեծապէս՝ որ Ջենոր այս օտարականներուն կրօնից հիմանը վրայ և տնկած կուռքերուն վրայ և ասոնց ներկայացուցած չաստուածներուն վրայ մեզի տեղեկութիւն չտար : Միայն մէկ բան մը կրուէ, այն ալ վստահ ըլլալով, այս է՝ թէ Սանդարամետին կամ դժոխքի մէջիններուն չափ դե և կամ չար ոգի կային այս կուռքերուն տնկուած տեղը :

Թէպէտ այս հաստուածոյս մէջ հեղինակն Հնդիկ կուռքերուն վրայ կատարելապէս մութ կը լսօսի, քանի մը հեղինակներ իրենց բոլոր ուժովն աշխատեցան այս երկու կուռքերուն ներկայացնելու չաստուածներուն վրայօք ճիշդ հետեւութիւններ հանել :

Կալիպագի Հայ Իմաստուն մը՝ Պ. Առդալ, իրեն լուրջ հաստատութեան փաստ մը մէջ բերելու հոգ չընելով, կը կարծէ՝ որ այս կուռքերուս ներկայացուցածներն էին Հնդկաց ճականնադ և Գալիկադ կուռքերը . (յեւրոպէս Հնդիկ գաղթականաց 'ի Հոյս . Պէնսիլանի Անտիքս Էնկերօնի օրագրոյն Դէլ . յամս . 1836 . Հրէ . Ե . Եր . 332) : Լաուէն Գերմանացի հռչակաւոր գիտունը կաշխատի գուշակելու թէ Գիսանէն՝ Բրիչնան է, և Գեմետրէն՝ Խապատարը կամ Պալէրաման . (Դէս 'ի Ուերտեր , Էնկերօն . Հրէ . Ժ . Եր . Գ . Եր . Գ . Եր . Գ . Եր . 557 . Տր . Պրին . 1843) : Ուրիշ կուռքերու հետ նոյնացնելու հա-

մար այսպէս աշխատելը մենք անօգուտ կըսեպէնք, ու պարզ պատճառով՝ որ Զենոբայ պատմութեան մէջ Գիսանէ և Դեմետրէ անունով Հնդիկ չաստուածներու խօսք բնաւ չկայ։ Այս երկու անունները՝ Հնդկաստանէն գաղթող երկու եղբայրներու անուն են, որոնք Հայոց թագաւորին հրամանովը սպաննուելէն ետքը՝ տղայքնին իրենց հայրենական չաստուածներուն կուռքերը Աշտիշատէն փարքէ լեռանը վրայ տարին և անկէց ետքը Տարոնոյ բնակիչները այս կուռքերս կըճանչնային Գիսանէ և Դեմետրէ եղբարց անունովը։ (Զենոբ. պատմ. Տարոնոյ. եր. 8 և 25—39 Կոստանթնուպոլիս. 1832)։ Այն է Հայ մատենագիրն պատմածին բուն իմաստը։ Պ. Պ. Առտալ, Հայման և ուրիշները՝ Զենոբայ պատմութեան բնագիրը ծուռ հասկցան, և, հարեանցի մը կըսեմք՝ որ ասոր պատճառը՝ գրածին մթութիւնն է՝ որ աղէկ չը հասկցուիր։ Այսպէս ծուռ հասկնալովնին Ռիդգէրի և լատենի պէս իմաստուն մարդիկ ալ սխալանաց մէջ ձգեցին և Գիսանէ և Դեմետրէ անուններուն մտացածին մեկնութիւններ տալու պատճառ եղան։ (Ուլտրա. եր. 554—557. Կոստանթնուպոլիս. 1837-ին Զենոբ. պատմ. Տարոնոյ. եր. 253)։

Անհակառակելի բան մը ստացած եմք, այն է՝ Տարոն գաւառին մէջ նախ քան զՔրիստոս 150 տարիէն մինչև Քրիստոս 302 թուականը՝ 452 տարի՝ հնդկական չաստուածներու կուռք գտնուիլը։ Այն տեղի բնակչաց պաշտաման առարկայ էին ասոնք։ Բայց այս չաստուածներս որոնք էին, և պաշտօննին ի՞նչ բանի վրայ կըկայանար։ — այս խնդիրներուն պատասխան տալու չներէր մեզի Զենոբայ բնագիրը։ Եւ ինչպէս ալ ըլլայ՝ ըլլայ՝ ըսելով մտացածին հիման մը վրայ այնպիսի դրութիւն մը հնարելը՝ որ քննութեան տակ իշխալու ամենեւին չգար, գիտութեան արժանեացը հետ չմիաբանելու բան մը կերելի մեզի։

Հայոց պատմութեան աւելի յետին ժամանակները փրկչի թուականէն 114 տարի յառաջ, Յունաստանի չաստուածներուն առաջին անգամ Հայաստանի չաստուածոց կարգը մտնելը կը տեսնեմք։ Մովսէս Խորենացին կը պատմէ՝ թէ Վաղարշակայ թոռն՝ Արտաշէս թագաւորը՝ որ հռչակաւոր պատերազմող մ'էր, փոքր Ասիա արշաւանքն յաջողելով, անկից, իբրեւ պատերազմի կողոպուտ, յունական չաստուածներու պատկերներ բերաւ իր արքայանիստ Արմաւիր քաղաքը դնելու։ Ասոնք պղինձէ թափծու ոսկեղծ կուռքեր էին, որ Արտէմիս և Հէրակլէս և Ապոլլոն չաստուածները կը ներկայացնէին, և Հայաստան հասած ատենը քրմապետները ընդունեցին և Արմաւիր տեղաւորեցին։ Արտաշէսի մահուանէն ետքը նոյն քրմապետները Հէրակլի կուռքը անկից վերցուցին և Տարոն դաւառին Աշտիշատ գիւղը դրին։ Նոյն պատմիչը կըսէ՝ որ Արտաշէս այս կողոպտանքովս վրայ աւելցուց Ողիմպեան Դիոսին եւ Աթենասայ և Հէփեստոսի և Ափրոդիտէի կուռքերն ալ եւ Արտէմիսի մէկ ուրիշ կուռք մ'ալ։ Ասոնք Յունաստան իբրեւ պատերազմի կողոպուտ վերցուցեր հայաստան զրկեր էր։ Քուրմերը ասոնք Բարձր Հայոց Դարանաղիք դաւառին Անի ամրոցը (կամախ) դրին (Մովսէս Խորենացի. պատմ. Բ. 12)։ Տիգրան Բ. (նախ քան զԲրիստոս. (89-551) թագաւորութիւնը ժառանգելուն պէս Յունաստանէն բերուած սոյն կուռքերն Անիէն հանելու և այլ և այլ տեղեր դնելու աճապարեց՝ որ պաշտաման տեղեր եղան։ Կրտսնեմք որ սոյն առթիւ քուրմերը ամէն մէկ կուռք այնպիսի տեղեր զրկեցին՝ ուր առաջուց դրուած կուռքերը ասոնց հետ նմանութիւն կամ նոյնութիւն ունենալ կերեէին։ Իւ այսպէս՝ Ոլիմպեան Դիոսը Անի՝ աստուածներու հայր կո-

չուած Արամազդայ նուիրեալ մեհեանը դրին . (Ագա-
թանգ . Եր. 686 = Մովսէս Խորենացի . Բ. 14 և 53) :
Աթէնասինը՝ Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառին Թիւ
գիւղը՝ ուր նանէ չաստուածուհւոյն մեհեանը կար .
(Մովսէս Խորեն . Բ. 14 : Ագաթ . 586—588) : Արաէ-
մեսին նոյն գաւառին Երիզա գիւղը , Սնահիա չաստու-
ածուհւոյն նուիրեալ մեհեանը . (Ագաթ . 43—46 :
Խորեն . Բ. 14 և 60) : Հեփեստոսինը Բարձր Հայոց
Դերփան գաւառին Բադառինջ գիւղը Միհր չաստուածոյն
նուիրեալ մեհեանը (Խորեն Բ. 14 : Ագաթ . 590) :
Ափրոդիտէինը Տարոնոյ Աշտիշատ գիւղը Աստղիկի
մեհեանը . (Խորեն , Բ. 14 : Ագաթ . 602 . 603) : Խո-
րենացին կը պատմէ՝ թէ Յունաստանէն կուռքերուն հետ
քուրմեր ալ զրկուեցան :

Ազգի մը՝ օտար չաստուածներ առնել և ազգային
չաստուածոց կարգը դնել՝ հեթանոսական հնութեան
մէջ խիտ սովորական բան մ'էր : Ասիկա միայն արև-
մտեան Ասիայի ազգաց մէջ չեմք տեսներ . Հռովմալ
կայ՝ ուր հեթանոսութեան վերջին տարիները արևելքի
ամէն կողմէն Ամենագից մեհեանը լեցուած էին : Նոյնը
Հայաստան ալ կը գտնուի քրիստոսէ հարիւր տարիէն ա-
ւելի առաջ՝ երբ Յունաստանի չաստուածները հոն կը
բերուին , զորս տեղացիք իրենց ազգային չաստուած-
ներուն հաւասար կը պաշտեն :

Դ.

Մովսէս Խորենացին Ասորիներուն չաստուածները
հարևանցի մը կը յիշէ Արգարու համար խօսելով՝ որ Տեա-
ռն մերոյ ժամանակն էր , և թաղաւորական աթոռը
Մծրինէն Եգեոսիա փոխադրեց , իր սովորական համա-
ռօտութեամբը սա կարճ տեղեկութիւնը կուտայ , թէ
թաղաւորը իր բոլոր արքունիքը և կուռքերը Մծրի-
նէն Եգեոսիա տարաւ , որ էին Նաբովկ , Բէլ , Բաթնա-

քաղ և Թարաթայ (Պատժ. Բ. 27) : Պատմիչը միայն այս
անուններն տալը բաւական կըսեպէ՝ ուստի անկից մի-
այն այսքանս կըսովրիմք՝ որ այս կուս.քերը առաջ Մըծ-
բին էին, և Արգար ասոնք Եղեոսի տարաւ : Անկից
հետեցնել պէտք է՝ որ ասոնք Հայոց Միջագետքին
սահմանն անցած չեն, և հոն՝ Հայ չաստուածներու կարգ-
մունելով երկրպագութիւն կ'ընդունէին իրեւ Ասորի չաս-
տուածներ :

Տեսնեմք թէ ի՞նչ էին ասոնք :

Ա. Առաջինը՝ որ է Նաբովկ, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթե Ասորեստանեայց Նեպո կամ Նեպուլ ըսուածը՝ որ Ասորուոց երկիրը Նապուխ անունով կ'երեւի։ Վերը տեսանք որ ասիկա հին Ասորեստանեայց կրթութեան և ուսման չաստուածն էր։ Արդ՝ Ասորուոց երկիրը և Հայոց Միջագետքը՝ Նաբով կամ Նապուխ անունով չէր մէտ։ Կամ Մէրկիւրիոսը կը հասկնային (Կուլեւ, Սաբեւ, յիշ և Սաբեւան աղանդ, հասար. Բ. Եր. 22. 164)։ Այս չաստուածը Հայաստանի մէջ Տիր անունով ճանչցուած էր և ասոր մոկանուններն էին Դալէ կամ Գրաբէր, Իմաստան, Հայերն ու Պարսիկները Դալէ կանուանէին և Հրէից ռաբբիները՝ արեւ- Գրաբէր կըսէին, ինչպէս որ կը հաւատաւ տէ կոլոլսոն (անդ. Եր. 685)։ Ասանք յայտնապէս կըցուցնեն՝ թէ այն չաստուածը ի՞նչ կընշանակէ, զոր հին Ասորեստանի բնակիչները Նեպո կամ Նեպուլ անունով և Ասորուոց երկիրը Նապուլ կամ Նապուխ անունով և Հայոց Միջագետք Նաբովկ անունով կը պաշտէին, և էր ուսման չաստուածը։

Բ. Ասկից ետքը խորեհնային Բեկայ անունը կուտայ : Ռաուլիններն դրածին նայելով՝ ասոր հետևեալ մականունները կուտային . Բարեկացիները Վեհադեյ : ասոր անուններէն հայր : արդարեւ : դէր : Բաւր : Բինբուր : Բաբաւուր : Եւ ըստ այսմ Ռաուլինսն կըսէ որ Բէլ Հոռվայեցեոյ մեծ Եռլտէրին (Որամագդայ կամ Դիոսի) կըՀամեմատի : (Դեհասոր. Հեքոդոսոսի խաբամանութեան Է. գրքին Ս. Գլխին վրայ յազն կըծնէ Բաբեկայոց և Ասորեստանեայ մականորդ Բրաքը : Եր. 594—598) : Բեկայ գերագոյն էակ մականունը Ասորիք ալ

նէայ . Հրբ. Բ. մասն Գ. Եր. 940 . Ծածօթ . 4 . և Եր 945 .
 Ծածօթ . 6 . և Կռելուն . Սաբէայի + Հրբ. Բ. Եր. 157 . և Ռելէ
 + Էնէն . Հերոդոտոսի Եւրգամոնիւնաւ Բ . Գրէն Էրալ , յաղագս
 պաշտօնան երկնայն Սէրդիդէայ յափնայն արեւել ծակագրեալ հասին
 Ժջ . Եր. 537 . 547) : Յայտնի է որ այս շաստուածուհւոյն
 անուանը նախնական ձևն է Գարհա կամ Գարհար, մէջէն
 և կամ Է գերը վերցուելով : Յունական Տերեթո կամ Տեր
 + Եր անունը անմիջապէս ասկից ելած է : Պլինիոսի և
 Ստրաբոնի գրոցը մէջ այս անուանս սկիզբը և մը և վերջը
 Է մը աւելնալով՝ եղեր է Սրարիտիս :

Ե .

Արդէն խոսած եմք Տէվերուն վրայ՝ որ Ահրիմանին
 արբանեակներն են . Սակայն ըսել հարկ չէ որ միայն
 ասոնք չէին Հայոց գերագոյն շաստուածներուն քովի
 պաշտօնեայները : Ասոնցմէ աւելի ստորին աստիճանի
 ոգիներ ալ այս պատուոյս հաղորդ կը գտնուէին : Հայոց
 հին լեզուին մէջ մնացած քանի մը անուններուն նայե-
 լով՝ կրնամք ենթադրել թէ ասոնք նախնի Հայոց կու-
 պաշտական վարդապետութեան բովանդակութենէն
 մնացած հաստուածներ են , և այս վարդապետութիւնս
 ժամանակով աղէկ կարգի դրուած և իրարու համեմատ
 մասերով կազմուած ամբողջ բան մ' էր : Օրինակի ա-
 ղադաւ , կը գտնեմք Յաւապրէի , Հաբարո , Պայ , Պարէի ,
 եւ ուրիշ անուններ՝ որոց նշանակութեանը և պաշտօն-
 ներուն կարգն որոշել հիմայ մեզի անհնար է , որովհե-
 տե ասոնց վրայ ըստ բաւականին տեղեկութիւն չունիմք :
 Միւթարեաններուն՝ իրենց մեծ բառարանին մէջ մե-
 ղի տուած բացատրութիւնները ուշագրութեան ար-
 Ժանի չեն , վասն զի էապէս տրամաբանական (դատման)
 պակասութիւն կայ մէջէնին . Այս իմաստուն մարդի-
 կը՝ հին ատենէ Յունարէնէն Հայերէնի թարգմանու-
 թենէն կառնեն իրենց բացատրութիւնը , որոց մէջ Հէլ-

լէնական գիցաբանութեան իրաց անունները՝ հեթանոս
 Հայոց մէջ սովորական եղած անուններու թարգմանած
 են : Սրբ-յայտնի է՝ թէ առաջին դարերուն քրիստո-
 նեայ հեղինակները հեթանոսաց չաստուածներուն անու-
 նը և մանաւանդ հանդամանքները աւանդելու մասին
 գործածած կերպերուն մէջ որքան վստահութեան ար-
 ժանի են . և Հայք այս կողմէն բացառութիւն մը չեն
 րներ : Ըստ սոյսմ, Յունական Եֆէսէիցոս բառը , յաշ-
 Կապրի բառով հասկցնել ուղած են՝ որոյ մէջ ո՛չ Եֆէ-
 (Յէ) և ո՛չ Եֆէսոս (ցու) բառերը կընշանակեն : Յայա-
 նի է որ Յունարէնի Եֆէսէիցոս բառը թարգմանելու
 ատենը Հայ թարգմանը՝ Հայոց գիցաբանական անուն-
 ներէն շատ առաջ միտքն եկածը գրած է , չէ թէ իբրեւ
 Եֆէսէիցոս բառին նոյնանշան , այլ որովհետեւ յաշ-
 Կապրի ալ Յունաց Եֆէսոսին պէս ոգի մ' էր Հայոց գի-
 ցաբանութեան մէջ : Յիշած անուններնուս համար ալ
 նոյնը կընամբ ըսել : Միթիթարեաններն այս դատողու-
 թիւնը մէկգիւ ձգելով՝ նախնի քրիստոնեայ հեղինակ-
 ներուն տուած իմաստը ճիշդ բռնեցին և Հայ և Եւրո-
 պացի մեծարգոյ իմաստուններ իրենց հետևեցնելով՝ թան-
 ձըր սխալանայ մէջ ինկան : Մեք , այս անուններուն
 թարգմանութեանը մէջ նետուելէն կղզուշանամբ , որ
 անշուշտ , հին ատենը , Հայոց երկրորդ աստիճանի չաս-
 տուածներուն ամբողջ կարգ մը ցուցնելու կը ծառայէին .
 բայց ասոնց գործածութեանը վրայ հիմայ ստուգ տեղի-
 կութիւն չկենալով՝ նախնի նշանակութիւննին կոր-
 սուած է :

Մէկ ուրիշ կողմէն՝ կընամբ մեր ընթերցողաց ու-
 շադրութեան յանձնել երկու ոգիներու անուն՝ որոյ
 նշանակութիւնը և պաշտաման կարգը տեղը բերած եմք
 Հայոց հին հեղինակներէն մեղի մնացած ըստ բաւական
 նին գոհացուցիչ տեղեկութեանց օգնութեամբ . և ա-
 սոնք են . յաբուլ և Կաշ : Վէնէտիկի և Վիեննայի Միթի-
 թարեանները , և արեւելեան լեզուաց հմուտ քանի
 մը Եւրոպացիներ ալ յաբուլ և Կաշ բառերուն մեր տու-
 ւած բացատրութիւնը հիմնաւոր տեսնելով ընդունելու

յօժարեցան :

Ասիկա առաջարկած էինք հին Հայաստանի վեպերուն վրայ ըրած խուզարկութիւններնու մէջ (եւ. 80) . և Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մեր վերջին անգամ հրատարակած (ռուսերէն) թարգմանութեան մէջ (եւ. 254 . 256 . Ձառ. 57) : Մեր ներկայ դործը կատարեալ ընելու համար՝ կուգեմք յարաւել և Կաթողիկոս Վրայօք ձեռք բերած հետեւութիւննիս ըիւ խօսքով բովանդակել :

Մարաբատ կատինայ , փրկչի թաականէն 150 տարի յառաջ , և Հայոց Արշակունի թագաւորութեան հիմնադիր Վաղարշակ թագաւորին ժամանակը այս բառս դործածող առաջինն եղաւ , Հայկազանց Արա թագաւորին դէմ Շամիրամայ պատերազմը պատմելու առթիւ , որ եղաւ փրկչի թաականէն 1767 տարի յառաջ :

Մովսէս Խորենացւոյն պատմութիւնը կարգացողները դիտեն՝ որ այս թագաւորին Ասորեստանեայց թագուհւոյն դէմ պատերազմած առն մեռնիլը ո՛չ միայն կոխը չվերջացուց , այլ և Հայերը աւելի դրդուեց՝ մինչև ամէն ուժերնին թափել՝ մինչև որ իրենց սիրելի թագաւորին վրէժն առնուն : Այն ալ դիտեն որ Շամիրամ ասոնց սիրտն առնելու համար՝ համբաւ հանեց որ Արսայի վէրքը լիզել հրամայեր է իր չաստուածներուն՝ որով պիտի կենդանանար : Եւ երբ մեռելը փրտիլ սկըսաւ՝ խորունկ փոսի մը մէջ նետել առաւ և իր համանիներուն մէկը թագաւորի պէս հազուեցնելով , ձայն հանեց՝ թէ չաստուածներն Արսայի վէրքը լիզելով կենդանացուցեր են , և ասով ժողովուրդը հանդարտեցաւ , այսովէս կը պատմէ ռամկական առասպելը :

Զորորդ դարուն մէկ ուրիշ պատմիչ մը՝ փառաստութիւնը՝ Հայոց Մուշեղ սպարապետին մահը՝ որ Հայոց վարադքատ Արշակունի թագաւորին ժամանակն էր , փրկչի 384 թուին՝ այսպէս կը պատմէ : Բառ Սահառունի՝ որ թագաւորին կաթնեղբայրն էր՝ Մուշեղի փառաց նախանձելով սկսաւ շարունակ անոր համար խորամանկութիւն և քսութիւն ընել թագաւորին աչքէն հանե-

յու համար, մինչև այնքան՝ որ վարագործատ միտքը դր-
րաւ որ Մուշեղն սպաններու հրաման ընէ ։ Թողաւորին
հետ մէկ սեղան նստած ատեննին՝ թողաւորն որոշեալ
նշանը ցցուց և Մուշեղը մեռուցին (Գր. Ե. Գլ. 35) ։ Հե-
ղինակը պատմութիւնը շարունակելով կըսէ ։ Երբ Մու-
շեղ սպարապետին մարմինն իր տունն՝ իր ընտանեաց
քով տարին՝ ասոնք՝ անոր մեռած ըլլալուն հաւատալ
չուզեցին, թէպէտ գլուխը մարմինէն զատուած կը տես-
նէին ։ Կրտէին ։ Անհամար կռիւներու մէջ մտաւ և եր-
բէք վերք մ'ալ չառաւ, նետ մ' անգամ իրեն չհասաւ,
թշնամոյն մէկ զէնքն ալ ասիկա չխոցեց ։ Ուրիշներն
ասոր կենդանանալը չյուսալով՝ գլուխը մարմնոյն քով
բերին կցեցին և աշտարակի մը տանիսի վրայ դրին ու
կրտէին ։ Մուշեղ կտրիչ մարդ մ'ըլլալով՝ յարաւէզները
կուգան անիկա կը կենդանացնեն ։ և այն տեղ պահ-
պանութեան կեցան և կենդանանալու կ'սպասէին՝ մին-
չև որ վառեցաւ ։ այն ատեն աշտարակէն իջան, յուղար-
կաւորութեան հանդէսը կատարեցին և վայելուչ կեր-
պով թողեցին ։ (Յիւզանդ. Ի. 6) ։

Հինգերորդ դարուն մէջ ալ Եզնիկ իր Էջմեղն
գրքին մէջ յարաւէզերուն գոյութիւնը կը յիշէ՝ որ պա-
տերազմի մէջ սպաննուած զինուորները կը կենդանացը-
նէին (Գր. Ա. Եւ. 24 - 25) ։

Այս ապացոյցները մեզի կ'իմացնեն՝ որ հեթանոս
Հայերը յարաւէջութեամբ ոգիներու գոյութեան կը հաւա-
տային, որպէս թէ պատերազմի ասպարէզին մէջ մեռ-
նողները կենդանացնելու կարող ըլլան ։ Փառաստա Բիւ-
ղանդացիին ըսածին նայելով՝ այս ոգիները կիջնան և
պատերազմի մէջ մեռնողներուն վէրքը լիղելով կը կեն-
դանացնեն եղեր ։

Յարաւէջ, կամ, ինչպէս որ Եզնիկ կը գրէ, « Էջմեղն »
ունի սառուգարանութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ ռամիւնները ա-
սոնց ի՞նչ գործ ընելնուն կը հաւատային ։ Այս բառ
երկու բառէ շինուած է, մէկն է յար՝ որ միշտ և շարու-
նակ ըսել է, և միւսը վէ՛ր՝ որ վէր՝ կամ վէ՛ր՝ բային ար-
մատն է՝ որով բառին նշանակութիւնը կըլլայ՝ « Էջմեղն »

բանալ լինել Մխիթարեանները կարծեր են՝ թէ առաջին բառը պիտի ըլլայ Աւս՝ որ մարդու յատուկ անուն է . (Կէ՛ն չէ Բաւարանս) . բայց ասիկա հիմնաւոր կերեւելու մեղի , վասն զի՝ եթէ այսպէս ըլլար՝ պէտք կ'ըլլար ասոր սկիզբն Սրայի մահուանն ու Շամիրոմայ խարեւոյութեանը տալ . Սրգ՝ Մովսէս խորենացոյն պատմութեանը մէջ կը տեսնեմք՝ որ այս կարծիքս արդէն այն ատենը Հայոց մէջ արմատացած տեսնելով՝ իր օգտին դործածեց ժողովրդեան բարկութիւնը հանդարտեցնելու համար , Յայտնի է՝ որ թագուհւոյն հանձարեղ գիւտին հիթանոս Հայերուն համոզուելուն պատճառն իրենց բուն հաւատքն է , այսինքն՝ յարալէզներուն լիզերովն Սրայի կենդանանալուն կարելի ըլլալն ընդունելին է :

Փառաստոս Բիւզանդ . ալ՝ Մովսէս խորենացին ալ մեղի չեն հասկցներ՝ թէ իրենց նախնիքն ի՞նչ կերպարանքով կը ներկայացնէին յարալէզները : Անոնց բնագրին մէջ դաժանիս միայն ա՛յս է՝ որ յարալէզները օգոյ մէջ կը կենային , որովհետեւ ԱճԻԼԻՆ կ'ըսեն : Ուրեմն դըժոխային ոգիներէն չէին : Միայն եղինկ՝ վերոյիշեալ դրօշին մէջ յարալէզի մը վրայ խօսելով՝ անոր ծագումը շունէ մ'ըլլալ կըցուցնէ : Խօսքը շատ որոշ չէ , բայց ըսածին չափէն սա հետեւութիւնը կը հանեմք որ՝ նախնի Հայք յարալէզը շան մը գլխով կը ներկայացնէին (Կէ՛ն խորենացոյն Ռուսերէն Խաբճանութեան Գլ Եր . 251 . 256) :

Իսկ Ժառ Բառին դալով՝ ասոր նախնական նշանակութիւնը մինչև հիմայ անժանոթ մնացած է՝ ինչպէս որ դիտած եմք : Ասիկա Մխիթարեանները Կրէն կամ Կրուրսել կը հասկնային և այնպէս կը թարգմանէին , և հայերէնագէտ Եւրոպոյիք ալ անոնց հետեւելով նոյնը կ'ընէին : Յիբաւի ետքի ժամանակի Հայ հեղինակներն այս մտքովս միայն կը հասկնան և գործ կ'ածեն . բայց հիթանոսութեան ատենը՝ և խորենացոյն ժամանակն ալ՝ որ հինգերորդ դարու քրիստոնեայ մատենագիր մ'է , այսպէս չէր : Ուստի մեք ալ անոր կը դիմենք , որ այս բառիս յստակ գաղափարը և նախնական նշանակութիւնը

նը գտնելու առաջնորդող թեւ մը գտնեմք մեզի :

Մովսէս խորենացին իր պատմութեան կարգը ուսման կական վէպի հատուած մը մէջ կը բերէ: Այս հատուածոյն մէջ Արտաւազգ-Գ. Հայոց թագաւորը Փրկչի 120 թուին իր մեռած հօրը՝ Արտաշէս Գ. թագաւորին տնէծք կը կարգայ և կ'ըսէ. Գու՛ մեռար և ամեն բան հետդ տարիր. ես հիմայ աւերակաց վրայ ի՞նչպէս թագաւորեմ: Արտաշէս այս կշտամբանաց վրայ բարկանալով՝ դերեղմանին մէջէն իր ապերախտ զաւակը կը նշովէ սա՛ խօսքերով. « Երբ ձիով աղատ Մասիսը որսի ելլես, քեզ Ժաշէ՛ն յափշտակելով աղատ Մասիսի վրայ տանին, հոն կենաս եւ լոյս չտեսնես (1) » : (Պատմ. Բ. 64) : Ժաշէն Ժեշ յափշտակէն խօսքին մէջ Ժաշ բառը « քի կրնչանակէ հեթանոս Հայոց դիտցածին համեմատ. և այս նշանակութիւնս խօսքին կարգէն կը հասկցուի. քեզ քաշեն տանին աղատ Մասիսին վրայ, հոն մնաս և լոյս չտեսնես : Այս բնագործի տուած մեր մեկնութեան իրրեւ մէկ ուրիշ ապացոյց՝ սա՛ ալ աւելցնեմք. մէկ հին ձեռագիր բառարանի մը մէջ՝ որ մեր գրատան մէջ կը գտնուի՝ Ժաշ բառին հետեւեալ նշանակութիւնը կուտայ. « Էապէս բարի ոգի » :

Եւ ըստ այսմ Ժաշէն՝ բարի ոգիներ էին և կը տարբերէին Դեշէն՝ որ չար ոգիներ էին. Ժաշերուն էապէս բարի ոգի ըլլալուն մէկ նշանն ալ այս է՝ որ Հայոց Արշակունի թագաւորները Ժաշ բառը իրրեւ իրենց պատուանուն կը բանեցնէին, ասով դերմարդկային և աստուածային սկիզբն ունեցող էակներ հասկնալով (խորեն. Ա. 11 : Գ. 17, 26, 34) : Այս նշանակութիւնով առնելով Ժաշ բառը Սասանեան Պարսից դրամներուն մէջ տեսնուած Ֆարէ բառին նշանակութիւնն ունի, որուն քով Եղորանէ բառն ալ կը գտնեմք իրրեւ ածական, և Ֆարէ Եղորանէ ըսել կ'ըլլայ աստուածազար, այսինքն, աստուածային ցեղէ ծնած, ինչպէս որ Պարսից Սասանեան թագաւորներն իրենց համար կը պնդէին և հրովարտակներնուն մականգիր կը գնէին այս խօսքս. ամադդազըն պէկն Արտաշէսը մալքան մալքա իրան. մինս ձէտ

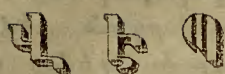
ըի մէն եէգտան՝ որ ըսել է՝ Արաբացոյ երկրորդ զեհափառ
Արդարեայի խաչաւորոյ խաչաւոր աս զոր ան ծնեցողն էրկնային սկիզբն .
(որն է սկիզբոր որ ասան . ինչպիսիք այլ և այլ հասկնան Պար
սե . Եր . 177—178) (2) :

Ի՞նչ

Ծանօթութիւնք Ե. յօդուածոյն

(1) Պ. Լըվայեան տը ֆլորիվալ՝ Խորենացին Գաղղիա
ընին թարգմանողը՝ որուն աշխատութեանն առաջնորդ
եղան Միսիթարեանք՝ այս հատուածը որուն վրայ կը
խօսին այսպէս կը թարգմանէ . « Թէ որ աղնիւ Մասի
սին վրայ ձիով որսի երթաս , այն տեղի կտրիճ բնակիչ
ները քեզ բռնեն և աղնիւ Մասիսին վրայ տանին , հոն
մնաս և լոյս չտեսնես » (Հր . Բ . Եր . 271) :

(2) Այս աբձանագրութեանն մէջ գործածուած
Ֆեդրէ բառը հին հայերէնի մէջ ալ կայ և կը գրուի ֆեդ և
կընշանակէ ֆեդ « քրտն » (Խորեն . Ա . 22) :

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Ֆ Է Ր

ԹԱՐԱՐ Ի ՍԵՄԵՐԳԼԱՆՏ

(Շաբաթական • Տե՛ս Թիւ Դ • Երես 281)

ԺԳ՝

ԿԱԼԱՆԱՌՐԸ

Ընդարձակ անապատին մէջ տխրութիւնն ու լռութիւնը տիրած էր . կարմիր աւաղը վերջալուսոյ նշոյլներով մանիշակի դոյն առած էր . հեռին սրածայր եւ կորապռածի մը վրայ շինուած հին և աւերակ դղեակ մը կը դռնուէր , որ իւր ցնորական ստուերը դէպ 'ի երկինք կը բարձրացունէր .

Տասն հեծելազօրաց խումբ մը , յամրաքայլ դէպ 'ի դղեակին կողմը կուղղուէր . այս խումբը օտարազգիներէ կազկացած էր . առջնէն ուղտապան մը կ'երթար , երկու թիւրքմէն , երեք խօշակէ և երեք խորխոր պն-

սակ ծեր և դանդաղ ձի մը կը շրջապատէին , որուն վրայ մարդկային էակ մը կապուած էր :

Անէարեւի էր այս մարդուն դէմքն որոշել . արիւն յաթաթաւ յոտից ցլուլի , դէմքը վոշիով և արեամբ ներկուած , և իւր երբեմն սպիտակ զգեստները բոլորովին պատուած էին . Այս մարդուն մարմնոյ կատարեալ անշարժութիւնն և դիմաց տգեղութիւնը կարծել կուտային . թէ դիակ մ' էր . սակայն այն շրային շարժումները , որ վերթ ընդ մերթ այս վիրաւորեալ մարմնոյն վրայ կը նշմարուէին , կը ցուցնէին . թէ տակաւին կենդանի է :

Ձիաստացիները բղղալով ձիոց շուրջը կը թռչէին , և երբեմն կանոնք իրենց սուր խայթոցներով կը խայթէին , Շատ անգամ ալ կալանաւորին դէմքին կը մօտենային հոն դադար առնելու նախապաշտ : Կալանաւորը միջատներէն ձանձրանալով , կը սուլէր , որպէս զի իրմէ հեռանան : Թափառականք իր ամէն մէկ շարժմանց վրայ կը ծիծաղէին :

— Կը խայթեն , այնպէս չէ , ըսաւ խորթը մը , հոգ չէ կը վարժուիս :

— Վայրե՛ խող , դուչեց կալանաւորը լի բարկութեամբ ,

խորթը ըսաւ բարձրաձայն խնդալով ,

— Զուարթ չես , ըսաւ , սպասէ , ես հիմա գրեզ կը զուարթացունեմ :

Խորթը իւր կոշիկ խորադանով թշուառ մարդուն երեսին դրկեալ , և անմիջապէս արիւնը սկսու ցոյտել :

— Պիտի սպաննե՞ս զինքը , ըսաւ թիւրքմէն մը , տոնալի զօրաւոր չէ , ինչո՞ւ ձեռքերն և ոտքերը կապեցիր . մենք տաան հոգի ենք , մինչդեռ ինք մինակ և անզէն է :

Խորթը դուխը թօթուելով ,

— Այս Թուսերուն ինչ ըլլալը չե՞ս գիտեր ըսաւ , ամէն բան ալ ընելու կարող են :

Թիւրքմէնն արհամարհանօք խորթըին վրայ նայելով ,

— Եթէ , ըսաւ , Սեբասթի որդուն և վէրու չլլար ,

դաշնայնութիւն իւր ցաւոց վերջ տուած էի :

Կալանաւորը երախտագիտական և աղաչողական ակնարկ մը ձգեց թիւրքմէնին վրայ :

— Կը տեսնե՞ս, ըսաւ Խըրխըղը թիւրքմէնին՝, ի՞նչ պէտ անհաւատ շունը շրթունքները կը խածնէ մահը աչքին առջև բերելով՝ : Ո՛չ, ո՛չ, կե՛տե՛ս, ասկէց ու ելին պիտի տեսնես : Ետոյ ակաաւ խարաղանը շարժել :

— Ի՛նչ, Ուրումպէ՛յ, աղաղակեց թիւրքմէնը, միւսներուն հետ արշաւանքի եկող ծեր պատմին, ըսէ Հապիպին՝ որ եթէ կուզէ որ ՚ի գին փրկանաց կալանաւորին մեծ գումար մը շահինք, պէտք է արձակել իւր կապերը և իրեն ուտելիք տալ, ապա թէ ոչ ճամբան կը մեռնի :

— Հիմայ մեր կայանը կը հասնինք, թող սպասէ մինչև այն տեղ, պատասխանեց Հապիպ, առանց յետս դառնալու, թիւրքմէնին անուղղակի հարցման :

Կալանաւորը խոր հառաչանք մը հանեց : Ուրիէֆ (որովհետև ինքն էր կալանաւորը) ուշաբերած, տեսաւ որ ձիու մը վրայ կապուած էր և բացալայրին մէջէն կ'երթար :

Ահաւասիկ պատահած եղելութիւնը : Այն վայրկենին՝ յորում՝ Ուրիէֆ ծիրանագգետաց հեծեալին՝ իրեն սպառնացող վտանգը կ'իմացունէր, Էօզպէկը թիւրքմէնաց հետ կը միանային, Էօզպէկ հեծեալ մը Ուրիէֆին որոյ հարուած մը տուած էր, որոյ ուժգնութիւնը զօրապետին ժողովին հետ զգալիութեամբ միայն թեթեւ վերք մը պատճառած էր, թէպէտ և բոլորովին անցողայ՝ դեռին ինկած էր : Էօզպէկը և թիւրքմէնք կուղէին սպաննել զինքը իբրև յաղթութեան նշան : Բայց Սէրաֆը՝ արգիլեց՝ իմացունելով անոնց՝ թէ սպաննել ուղածնին բարձրաստիճան պաշտօնակալ է, և թէ կրնան կամ զինքը վաճառելով կամ ՚ի գին իւր փրկանաց՝ բաւական մեծ գումար մը շահիլ : Այն միջոցին մահուան երկրորդ վտանգ մ'ալ պատահեցաւ պնդապետին դիմուն : Ուրիէֆ վերաւորող Էօզպէկը կը պն-

դէր՝ թէ նա իւր սեփականութիւնն է . ամենէն մօտ կեցող թիւրքմէնն ալ զՌըլիէֆ իրեն կը սեփականէր . իսկ Էօղպէկաց բանակին մէջ կորսուած ֆիւլաք մ'ալ կ'ըսէր՝ թէ այս հատուցումն իրեն կը պարտին , իւր աղբին՝ վերջին սլատերաղմին մէջ ըրած կորուսաներուն համար : Կալանաւորը պիտի սպաննէին . սակայն թիւրքմէնաց Սէրքը առաջարկեց որ չսպաննեն . առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ . երեք Էօղպէկ , երեք Խըլլիւղ և երեք թիւրքմէն յանձն առին՝ կալանաւորը — եթէ կարելի էր զանիկա կենդանացունել — ապահով տեղ մը փոխադրել : Թիւրքմէնաց գլխաւորը հրամայեց ալ որ իւր փրկանաց գնոյն վրայ խօսին ոմանց հետ, կամ իւրեւ դերի վաճառին և գոյացած արգիւնքն իրենց մէջ բաժնեն :

Ռըլիէֆի վէրքերն բժշկուելով, իմացուեցաւ՝ թէ այն վէրքերը ո՛չ մահառիթ և ո՛չ վտանգաւոր էին . զանիկա ձիու մը վրայ կապելով՝ անապատը բերին . թափառականք և իրենց կալանաւորը մէկ ժամու չափ ալ ձիաւարելով՝ երեօի վրայ թողուած դղեակը հասան : Ռըլիէֆի կապերը քակելով, ձիէն իջեցուցին և դեռին դրին : Աւագին զօլութիւնը սակաւիկ մի դընդապետը կենդանացուց . կերակուր և ջուր խնդրեց , կըծծլու ոսկր մը նետեցին առջևը , և բաժակով ալ ջուր տուին . վերջն այլ ևս չխնամեցին զինքը : Ռըլիէֆ իւր ցաւած անդամները տարածեց , յոգնութիւնը վշտաց յաղթեց , և խոր քուն մտաւ :

Սակայն թափառականք բողբոռած նստած էին հին դղեակը մտնելու դրան կամարին ներքև : Իսկոյն թիւրքմէններէն մին բացափայրին մէջ փռիէ ամպ մը նշմարեց՝ որ քիչ քիչ կը մօտենար . Անապատին մէջ ամէն մարդ թշնամի կը կարծուի :

— Թերևս մեր կալանաւորը մեզնէ յափշտակել կուզեն , ըսաւ Հապիպ , օտքի վրայ նշլելով և իւր դէնքերն առնլու ելլմով . պէտք է որ կռուայ սլաւրասառլինք :

Փռչիէ ամպը հետպհետէ կը մեծնար . հեծերոյց

բաղմաթիւ գունդ մը գէպ 'ի թախառականաց կողմը
կը յառաջէր :

— Բաղմաթիւ են , ըսաւ խորխորդ մը , յիմարութիւն
է անոնց դէմ դնելը :

— Շատ լաւ , աղաղակեց թիւրքմէն մը , պէտք է
կալանաւորն սպաննել . եթէ մեզի չմնար , գէթ ա-
նոնց ալ չըլլար :

— Խրաւացի է , ըսաւ ուրիշ թիւրքմէն մը .

Ուրիշֆ շարունակ կը քնանար . թիւրքմէնները սու-
րերին մերկացնելով՝ իրեն մօտեցան . Էօզպէկ մը ա-
նոնց ետեւէն դնաց : Գնդապետին զգեստուց պատուած
կտորները կուրծքը բաց թողած էին . Ռսիկէ բարակ
շղթայ մը , որոյ ծայրը սարդիոնէ չքաղբամ մը կա-
պուած էր , աւազակայ ռաշադրութիւնը դրաւեց . Ու-
ռաշին նշմարողն Էօզպէկն եղաւ . յանկարծական շարժ-
մամբ քնացողին վրայ լինկաւ , շղթայն խորտակեց և շք-
քաղբամն առաւ : Գնդապետն ընդոստ քունէն ար-
թննալով՝ անկողնին մէջ նստաւ : Զինքը շրջապատող
երէք կատաղի կերպարանք տեսնելով , կարծեց՝ թէ
իւր վերջին ժամը զարկած էր , և դարձեալ ոչքեքր
փակեց :

Սակայն Էօզպէկը չքաղբամը քննելով՝ զարմացման
ողողակ մը հանեց . առաջին թիւրքմէնին վերցուցած
դաշոյնը արդիւնելով ,

— Բայդերնիս , ըսաւ , մեր կարծածէն աւելի մեծ
է . կալանաւորը մեծ դիւաւոր մը , և էլ—Ումէրա է
միրին հետ 'ի յարաբերութեան է :

— Ալ աւելի իրաւամբ պէտք է սպաննել զինքը ,
մեր վրայ եկողներուն ձեռքը չտալու համար :

Սակայն Հապիպ և ուրիշ երկու թախառականք մօ-
տեցած էին . Հապիպ չքաղբամը լաւ մը դնեց .

— Որչափ աղէկ կ'ըլլայ եթէ այս մարդը տեղ մը
պահենք , ըսաւ Էօզպէկը :

— Այս դղեակին մէջ հին բանտ մը կը ճանչնամ ,
յաւելցուց անմիջապէս խորխորդ մը :

— Այո՛ , այո՛ , աղաղակեց Հապիպ , իրաւունք ու-

նիս . . . : ժանգաճոտ բա՛նտը ,

Թիւրքմէնը հակառակելով ,

— Աւերի լաւ չըլլա՞ր , ըսաւ , եթէ անմիջապէս զինքը սպաննենք , գոնէ նուազ կը չարչարուի :

— Ի՞նչ հոգ մեղի , եթէ անհաւատ շուն մը չարչարուի :

— Սակայն շուտով կը մեռնի , պնդեց առաջին խօղւպէկը : Կը յիշե՞նք մեր՝ վերջին ատենները հոն իջեցուցած մարդը , երեք ժամէն աւելի չկրցաւ գիմանալ :

— Պա՛հ , ասիկա զօրաւոր է , պատասխանեց Հապիպ . . . : Դարձեալ զինքը պահելնէս շահ մ'ունինք , բայց խելոյն մեռցնելով , . . . :

Թիւրքմէնը դաշոյնը դաժցունելով ,

— Ի՛նչ որ կ'ուզէք , այն բրէք , ըսաւ :

Ռըլիէֆի իմացաւ՝ թէ իրեն համար զարհուրելի չարչարանք մը կը պատրաստուի . մահը մտեցած էր :

Կեդրոնական Լիսիոյ մէջ գետնափոր բանտեր կան՝ զոր ատիական միապետութիւնն և անհոգութիւնը հրնարած են . այս բանտերը նեղ ծակերով սեպած և հորեր են : Եթէ անգամ մը մէկը մէջը ձգուի , ալ անկարելի է անկէց առանց օգնութեան ելլել : Այն հորերուն մէջ եղողն ո՛չ կրնայ ձեռքով գետինը փորել , և ո՛չ ալ աւաղի և կոպիճի մէջ քանդակեալ գոգաւոր պատերէն մագլելով վեր ելլել : Օդն և լոյսը միայն բարձրէն բացուած փոքրիկ ծակէն կրնան այս բանտերուն մէջ թափանցել :

— Գիտե՞ս , հարցուց Խըրխըղը Հապիպին , այդ ժանգաճոտ բանտն ու՞ր շինուած է :

— Այո՛ , հին միջնաբերդին մէջ . . . : Ելի՛ր , շօ՛ւն , ըսաւ Հապիպ , ոտքով զՌըլիէֆ մղելով , ելի՛ր և մեր ետեւէն եկո՛ւ :

Ռըլիէֆին մահը մտեցած էր , ինչպէս ըսինք , Սակայն ժանգաճոտ բանտի դաղափարը զինքը սատիկ յուզեց : Բուսահատ ուժով մը ելաւ կանգնեցաւ , իւր դահճաց հետ կուռելու , և զանոնք սպաննելու նպատակաւ . բայց իւր առաջին շարժումէն զգաց՝ թէ բաւո-

կան զօրութիւն չունի . խեղդեալ հառաչանք մը հանելով՝ գետին ինկաւ : Սակայն իր կայծակնացայտ աչքերն այնպիսի սպառնալից ձև մ' ունէին՝ որ Հապիպ քայլ մը յետո նահանջելով ,

— Զուգէր , ըսաւ , քաշելով տանինք զինքը , ընկե՛րք :

Ուրլիէֆը բռնեցին , որ ալ ընդդիմանալու զօրութիւն չունէր , և Հապիպին , որ կողմնակի կը քալէր , որոշած տեղը բերին :

Հեծեալզօրաց երկուարներուն ընթացից ձայնը որոշակի կ' ուղարկէր . դղեակին քովէն , դնդապետը՝ պատին մէջ բացուած լայն խորամաստէն՝ հեծեալզօրաց բազմութիւն գունդը նշմարեց , որ լերան գագաթի վայրին ուղղութեամբ կը յառաջէր : Ուրլիէֆ՝ այս գունդին դուրսը՝ պատերազմին մէջ տեսած մի և նոյն ծիրանազգեաց հեծեալը տեսաւ . բայց այս անգամ՝ պողպատիկով գէմքը ծածկած չէր . Ուրլիէֆ Հաճի Սաֆերը ճանշնալով ,

— Սաֆէ՛ր , աղաղակեց :

Կաշիէ խորազանով Ուրլիէֆին հարուած մը տալով՝ խօսքն ընդմիջեցին , որով ձայնը չլսուելով՝ ծիրանազգեաց հեծեալը գլուխը չվերցուց :

— Սերբուր կը ճանչնան , հարցուց Հապիպ գարնացած :

Ուրլիէֆ չկրցաւ պատասխանել . խորազանին հարուածը շրթունքները արիւնեցով , կարծես իր լեզուն բոլորովին կապուեցաւ :

Գունդը արագութեամբ կը մօտենար . Ուրլիէֆի պահապանները կալանաւորներն պահելով , փախան : Իսկոյն հին որդնակեր դրան մը դիմաց եկան , որոյ մէկ թեւը իր ժանգաճար ծղխնեաց վրայ կախուած , և միւսն ալ գետին ինկած էր՝ աղտեղութեանց կոյտի մը ներքեւ . այս տեղ կը գտնուէր մոդէլներու անհամար բազմութիւն մը :

— Ըսած տեղս այս է , ըսաւ Հապիպ ,

Փոսին ծակին մօտը դրին Ուրլիէֆը , կապերը քա-

կեցին և անութներուն ներքեւէն շուան մ' անցուցին :
Այս վայրկենին , կենաց պահպանութեանն բնադրումն
որ բնաւ մեզնէ չհեռանար , կարծես թշուառին զօրու-
թիւն մը տուաւ . Ռըլիէֆ եւժովյետս գնաց :

— Յամառ , ըսաւ Հապիպ , ակռայները կրճտելով .

Հապիպ ոտքով Ռըլիէֆին կռնակին ուժգին հա-
րուած մը տուաւ : Ռըլիէֆ ծակին վրայ կախեցին .
թշուառն օգնութիւն , օգնութիւն կ'աղաղակէր . « ա-
կայն միւսները փոխանակ դիմաւր՝ բարձրաճայն կը ծի-
ծաղէին . շտապաւ զՌըլիէֆ փոռն իջեցուցին . թոյլ բա-
նի մը վրայ ինկաւ : Երբ իւր տարածեալ ձեռքերով
այս առարկայն շօշափեց , ցատկեց ոտքի վրայ ելաւ .
աչքերն յանշափա բացուեցան և դիտուն մազերը քրտ-
մընեցան և զարհուրած պատին դէմ կռթնեցաւ . Ռը-
լիէֆ՝ բանտին կեդրոնը՝ պատուհանէն թափանցած ա-
ղօտ լուսով , ճիշդ ծակին դիմաց , կէս մը լուծեալ դի-
ակ մը տեսաւ : Թշուառը ձեռքերը դէպ 'ի երկինք
վերցուց : Հինգ վեց խոշոր սարդ՝ թաւ և երկայն ոտ-
քերովսին իրենց սարդիոստայնը շինելու կ'ըզաղէին ,
զոր Ռըլիէֆ անցած ատեն պատուած էր : Որագու-
թեամբ սարդերը կը դոցէին այն ծակը՝ ուսկից լոյսը
կը թափանցէր , և երբ իրենց աշխատութենէն սակա-
ւիկ մի դադար առնելով՝ խոշոր աչքերին գնդապետին
վրայ կը յառէին , կարծես ըսել կ'ուզէին՝ թէ դու հոս
մտար , բայց այլ ևս չես կրնար ելլել :

Ռըլիէֆի այնպէս երեցաւ՝ թէ բանտը հետզհետե
կը մթննար : Չէր գիտեր՝ թէ արդեօք սարդերն ի-
րենց սարդիոստայները լնցուցին . միայն կ'զգար թէ
բանտն առաջինէն աւելի կը սևանար :

Ռըլիէֆ յանկարծ զօրաւոր մարմնովին մը զգաց ,
որ վերջը խիստ զգայուն կսկծի փոխուեցաւ . այս կըս-
կիծը անմիջապէս մարմնոյն բոլոր մասերուն վրայ տա-
րածուեցաւ :

Ռըլիէֆ ձեռքերը մարմնոյն վրայ տարաւ , զգուելի
և նողկացուցիչ հոտ մ'տուաւ . ապա՜յ չորս կողմը նա-
յեցաւ . իւր բանտին երբեմն զորշախայտ որմերը քիչ

մը կարմրացած էին . միլիոնաւոր մլուկներ պատերուն
մէջէն դուրս ելած կարգաւ կարգաւ իրեն կը մօտե-
նային :

Ուրիշէք փարձ փորձեց մլուկները սպաննել , բայց
կակիծն և հօտն այնչափ անտանելի եղան , որ կալա-
նաւորը՝ ցաւէն պօռալով և գոչելով , յուսահատութե-
նէն գլուխը պատին դէմ ջախջաղել ուղեց . բայց շնչաս-
պառ ինկաւ և այլ ևս չկոյտաւ ոտքի վրայ ելլել :

ԺԴ

Լ Ի 2

Մօլթօֆի կամուսկաւորն տունն աւագ որերոյ բազ-
մամբօս ակումբ մը կար . Այն կապուտակ սրահը՝ զոր
մեր ընթերցողը արդէն կը ճանչնան , լոյսերով կը փայ-
լէր . նոյնահանգերձ սպասաւորներ պնակներ ձեռքեր-
նին բռնած՝ կը պտըտէին , և պաշտօնակալաց ու գոր-
ծակալաց խումբեր ընդարձակ սրահին ամեն անկիւնն-
րը փողփած՝ իրարու հետ վառվառն խօսակցութիւն-
ներ կ'ընէին : Այն օրը յիսուն հրաւիրեալք կաւաճար-
չին կնոջ ստունը հաւաքուած էին : Մտնելու դրան քով՝
կօրէքի , Մօլթօֆի և ուրիշ բարձրաստիճան պաշտօնա-
կալք իրարու հետ կը խօսակցէին . բաղմոցի մը և սե-
ղանին շուրջը պահակապանի մի քանի տիկնայք դէպ
'ի ձեզուներ կը նայէին՝ մէջերնին առանց խօսք մը տե-
ղի ունենալու , և կը ջոնային յօրանջ ունքներնին ծած-
կել , Մարթա մէկ խումբէն միւսը կանցնէր , եւ տան
տիկնոյ պարտքերը կը կատարէր այնպիսի քաղցրու-
թեամբ եւ մարդտօիրութեամբ , որ զինքը խիստ հա-
ճոյ կ'երեւցունէին : Այն օր իւր հրապուրիչ դեղդեղ
կուլթիւնն իւր բոլոր պայծառութեամբ կը փայլէր . փա-
րեղէն զրկուած եւ Օւէնպուրկի կարաւանէն եկած չք-

նաղ զգեստ մը հագած էր . բաղկաց վրայ , պարանո-
ցին շուրջն եւ մազերուն մէջ ադամանդներ կը շողային .
Սակայն այս արուեստակեալ մարդասիրութեան եւ ու-
րախութեան հետ իւր աչաց մէջ ախրութիւն մը թա-
փանցած , եւ թեթեւ գունատութիւն մը իւր այտերը
ծածկած էին .

Բնականաբար Պասալքի ալ հրաւիրուած պիտի
ըլլար : Սեղանի մը դէմ կռթնած , Մարթային բոլոր
շարժումները կը դիտէր : Կ'սպասէր որ Մարթա ա-
ռանձին մնայ՝ անոր մօտենալու համար . երեկոյթին մեծ
մասն սպասելով անցուց : Վերջապէս յաջող վայրկեան
մը գտած կարծելով , դէպ 'ի Մարթային կողմը դնաց ,
կսմուհին զանիկա տեսնելով , անհամբերութեան փոք-
րիկ շարժում մ' ըրաւ , բայց ձեռքը Պասալքին եր-
կընցուց :

— Ճշմարտութիւնը , ըսաւ Պասալքի , ողջունելով ,
երբեմն ակամայ բերնէն կ'ելլէ . գրեթէ յանդգնու-
թիւն է , աիկի'ն , իմացունելը ձեզի՝ թէ այսօր հրեշ-
տակային գեղեցկութիւն մ' ունիք , բայց . . . :

Մարթա զանիկայ ընդմիջելով ,

— Յիբաւի , պարոն Պասալքի , ըսաւ , պէտք էր որ
նոր բան մ' ըսէիք . սակայն ձեր բերանին մէջ գեղեց-
կութիւնս դուլելէ զատ ուրիշ բան չունէի՞ք ըսելու :

— Տիկին :

— Գեղեցիկ եմ , Աստուած իմ , գիտեմ . գիտեմ
նաեւ թէ ձեր աչքին այնչափ ագեղ չեմ երևիր . առ-
բուան մը միջոցի մէջ առաջին անգամ իմացուցիք՝ թէ
գեղեցիկ եմ : Եթէ կօրէֆ , որ մինչև ցարդ ըսած չէ՝
թէ գեղեցիկ եմ , եթէ այսօր ըսէր , թերեւ շողոքոր-
թուէի , բայց անտարբեր կեցոյ ձեր զարմացման վրայ :

— Ինչ որ կ'զգամ , գէշ կը բացատրեմ , տիկին ,
մի' բարկանաք :

Կոսմուհին հեղնակեան դէմքով վրոն նայելով ,

— Հապա լիզ օրիորդը , հարցուց :

Պասալքի թեթեւ կերպով խոսովելով ,

— Տիկին , միմիջեց :

— Պատասխանեցէք, պարոն Պատալքի, ըսաւ կոմսուհին խստութեամբ. կատակի ձեռով չխօսինք. ձեզի պաշտօն մը տուի՝ որպէս զի կատարէք, և կատարեցիք ալ. Լիզին վայելուչ յարգանքներ ընծայեցիք առանց դժուարութեան, կը յուսամ՝ թէ այս սիրեի աղջկան անձին արժէքը ճանչցած էք, և թէ բոլոր խենդութիւններնիդ գլխէդ ելած են.

— Բայց, տիկին, աղաղակեց Պատալքի, ինչ որ իրարու հետ դաշինք դրինք, և ինչ որ ըսիք, զայն չէք յիշեր :

— Ձեզի ուրիշ ատեն ըսածիս վրայ չէ խնդիրը. հարցմանս պատասխանեցէք. ինչ են ձեր նպատակները. կօրէֆ օրիորդը յաճախ ձեր վրայ կը խօսի ինձ, և կ'երդնում որ շատ աղէկ կը խօսի ձեր վրայ. զձեզ յանչալիս կը մեծարէ, մինչդեռ ես :

— Անդու՞մ էք. բայց դիտէք, տիկին, որ դուք առանձին :

— Ինչ կ'ըսէք, պարոն, պատասխանեց Մարթա արհամարհոտ ժպետով, այնչափ յանձնապատաս մի՛ ըլլաք, և երկու կնոյ, Լիզի և ինձ միանգամայն յարգանք մի՛ տաք: Գիտեմ, բաւական ջանացիք օրիորդ կօրէֆին քով՝ որ ձեր առ ինքն ունեցած սէրերնիդ իմանայ: Արդ, ամբողջ առաւօտը անոր քով խօսելով անցնենէդ վերջը, իրիկունը կուդաք ձեր մեծարանքներն ինձ տալու. ըրածնիդ լաւ չէ:

— Բայց տիկին, պատասխանեց Պատալքի տառամետով, գիտէք որ ձեր մէկ խօսքը բաւական է, որպէս զի այլ ևս անոր հետ չխօսիմ:

Մարթա բարկութենէն շառագունեալ,

— ձիզդ ձեզնի պահանջածս հակառակն է, աղաղակեց ուժգին:

Պատալքի չուարելով և թոթովելով:

— Ո՞հ, տիկին, ըսաւ, այդ տհաճութեան արժանի չեմ. արգելել որ ձեզի հետ չխօսիմ :

Կոմսուհին իմանալով թէ իւր խօսից մէջ ծայրայեղութեան դաջած էր, քաղցր ձայնով,

— Գէթ , ըսաւ , կ'արգիլեմ որ անգամ մ'ալ տարօրինակ յարգանք և մեծարանք չցուցնէք առ իս . ա . սիկա և ոչ մէկ կերպով վայելուչ է : Առ ձեզ ունեցած բարութեամբս չուղեցի էրկանս իմացունել և միջամտել տալ անոր՝ որ ձեր իմ քով ներկայութիւնը չարգիլէ , միջոցներ ցցուցի ձեզ՝ որով միշտ պսպտոս կրնաք յաճախել , բայց չքաջալերեցի զձեզ՝ որ չախաղանցութեան երթաք : Կը յուսայի դարձեալ՝ որ այս սիրելի աղջկան հետ ձեր մի քանի շաբաթ մտերմութիւն ընելը փափաքնիդ պիտի դիւրացնէ . չխաբուեցայ , որովհետեւ կը տեսնեմ որ կօրէֆ օրիորդին հետ շատ մշտեիրիմ էք . լաւ , շատ ուրախացած եմ . բայց ինչո՞ւ ձեր մեծարանքներով միշտ ինձի հետեիլ կ'ուղէք . եթէ կ'փափաքիք որ իրարու հետ աղէկ բարեկամ ըլլանք , այլ ևս առ իս ցոյցեր մի՛ ընէք , և յայտնի համարձակ ըսէք ինձ՝ թէ լիզին վրայ ի՞նչ կը մտածէք :

Պատասխանի աչքերը յերկիր խոնարհեցուցած , չէր գիտեր՝ թէ ի՞նչ պատասխաներ .

— Խօսեցէք , ըսաւ Մարթա , կը սիրէ՞ք լիզը :

— Բայց , տիկին , կարծեմ թէ :

Մարթա նեղսրտութեան շարժում մ'ընելով ,

— Հիմա , ըսաւ , ձեզի ինչ որ ըսեմ , անոր պատասխանառութիւնը ձեր վրայ առէք . Արդէն էրիկս ձեր հանապազօրեայ այցելութեանց պատճառը հարցուց ինձ . պատասխանեցի իրեն՝ թէ լիզին վայելուչ յարգանքներ կ'ընծայէ . կը կարծէի՝ թէ այնպէս է , որովհետեւ բնաւ սուտ խօսելու վատութեան չեմ գիշանիր . դարձեալ չեմ ուղեր այս աղջիկը անուանարկ ընել . ուրեմն , եթէ քիչ ժամանակի մէջ ձեր խորհրդոց տեղեակ չըլլամ , պիտի ստիպուիմ օղդարարել ձեզ՝ որ այլ ևս յաճախ այցելութեան չգաք ինձի . լիզը ճանշնալու ժամանակ ունեցաք : Այս խօսքերը մէկ կողմ թողունք . գիտէ՞ք թէ ձեզի համար ի՞նչ ըսին ինձի . որպէս թէ երէկ շրջադայութեան ատեն , լիզ ձեր կեանքն աղատած ըլլայ . ճշմարիտ է :

Պատասխանի չափազանց տախտակայ եղած ,

— Ճշմարիտ է , ըսաւ , ցոտ ձայնով

Այս միջոցին լիզ սրահը մտաւ .

— Ձեր վրայ կը խօսէինք , սիրելիս , ըսաւ Մարթա ,
մօտենալու նշան ընելով անոր .

Կօրէնք օրիորդին եւ կոմսուհւոյն իրարու հետ ու
նեցած յարաբերութիւններնին խիստ լաւ կերեւէին ,
որովհետեւ լիզ ժպտելով մօտեցաւ . հանդերձ այսու
ժպիտն ալ բարեկամական էր :

— Իմ վրայ կը խօսէիք , հարցուց լիզ , ի՞նչ կ'ըսէիք :

— Երեկուան անցած դէպքին վրայ մանրամասն
տեղեկութիւններ կուղէի . կերեւի թէ պարոն Պա-
սալքիին կեանքն ազատած էք . ասիկա մեզի պատ-
մեցէք :

Լիզ բարձրաձայն ծիծաղելով ,

— Շատ տարօրինակ բան էր , ըսաւ . երէկ , հայրս ,
ես , Բլոց եւ Պասալքի պարոնայք , քաղաքին դռներ
ընէն դուրս , արեգական 'ի մուտս մտնելը դիտելով ,
խիստ կը զարմանայինք հորիզոնը նկարուած տեսարա-
նին վրայ . տեսայ որ պարոնը հեռացաւ . իսկոյն սու-
լելու ձայն մը լսեցի , տեսայ որ օձ մը պոչին վրայ
կանգնած , պարոն Պասալքիին վրայ պիտի յարձակի .
հաւանականաբար քալած ատեն օձին վրայ կ'ընած պի-
տի ըլլայ . խարազանս առնելով օձին կողմը վազեցի
եւ խիստ յաջողակ հարուածով մը ողնայարը ջաղխեցի ,
ճիշդ այն վայրկեանին յորում մեր բարեկամին վրայ պի-
տի նստուէր . պարոն Պասալքի օձը չէր տեսներ , Մա-
հաբեր խայթուած ունեցող սողուն մը կերեւէր :

Պարզապէս գլուցազնուհի ես , ըսաւ Մարթա :

— Պատմութեանս ամենէն ծիծաղաշարժ մասը սոս-
կէ թէ պարոն Պասալքի ափշութեամբ օձին կտորներն
դիտելով , ինձ կըսէ . — Գիտէ՞ք թէ կեանքս ազա-
տեցիք — : Այս խօսքն այնչափ պարզ եւ բնական
զարմացմամբ ըսաւ , որ ալ խնդալէն մարեւէս չկրցայ
ինքզինքս բռնել . ես ալ պատասխանեցի թէ այնպէս
է . վերջը սկսաւ շնոհակալութիւն յայտնել .

Պասալքի սակաւիկ մի խուլում էր . նախորդ ի-

րիկուան գէպքը յիշեց , եւ երբ լիզին վրայ նայեցաւ ,
այնչափ պարզ , այնչափ գեղեցիկ եւ այնչափ հրապու-
րիչ էր , որ անոր մօտենալով՝ ձեռքը բռնեց եւ մե-
ծարանօք համբուրեց զայն :

— Ահ , ըսաւ Մարթա , թանձրամիտ մարդ մը կը
դարմանայ թէ ի՞նչպէս կին մը գեղեցկութեան հետ քա-
ջասրտութիւն ալ կրնայ ունենալ . երէկ , ճիշդն ըսե-
լով , ես ալ դարմացայ . կըզղջամ որ մինչեւ ցարդ օրի-
որդին ունեցած ամեն կատարելութիւններն ալ չեմ
ճանչցեր :

Պասալքի Մարթային կողմը դառնալով , եւ աչքե-
րն անոր վրայ յառելով ,

— Իրաւունք ունիք , ըսաւ , տիկին , կը ճանչնամ
այդ մարդը :

Կոմսուհին ձեռքն Պասալքիին երկնցունելով ,

— Իրարու ձեռք սեղմենք , ըսաւ , որովհետեւ
ասա բարեկամացանք մէկմէկու :

Կօրէֆ օրիորդը դարմացած երկուքին խօսքերուն
մօտիկ ընելով ,

— Ահ իրարու անկեղծ բարեկամեղաք , ըսաւ :

Մարթա զինքը համբուրելով ,

— Ձեզի հաճոյանալու համար է , ըսաւ , ձեզի՝ որ
անկեղծները կըսիրէք :

— Դարձեալ , դիտեցի որ Կօրէֆ օրիորդը՝ որ յան-
չափս շողօքորթները կատէ , պարոն Պասալքիին յար-
գանաց վրայ չէ բարկացած :

Լիզ կարմրելով ,

— Պէտք է ընդունել այն մարդուն , չափազանց
շնորհակալութիւններն ալ , որուն կեանքն աղատուած
է , պատասխանեց :

Այս միջոյն , Մօլթօֆ մօտեցաւ , եւ զԼիզ տես-
նելով , շնորհալից կերպով անոր երեսը ժպտեցաւ :

— Պէտք էր , ըսաւ Մօլթօֆ Լիզին , որ ձեր հօրեղ-
բօր օրդւոյն Ուրլիէֆին իմացնէիք՝ որ իւր լուրերը՝ ձե-
զի հաղորդէր , բոլորովին զմեզ մօտեցաւ , զմեզ՝ որ իւր
բարեկամներն ենք . իրեն զրկելու կարևոր թուղթեր

ունիմ, բայց չեմ գիտեր թէ ուր է :

— Վերջին անգամ մեզի խնայուցիք, սպարապետ, ըստ Պատալսքի, թէ տեղեկագիր մ' ընդունած էք, որուն մէջ ձեզի կ'իմացունէ 10.000 հազար ֆիքչաքաց կոտորածը :

— Բայց ամիս մը կ'ընէ, գիտեմ որ թաշքանտէն մինչև Ամու—Տէրիա յառաջելու պատուէրն ընդունած է, որպէս զի ընդհանուր կառավարչին հոն ղրկած գունդին հետ միանայ՝ մեր դէմ ճակատած թշնամի բանակ մը կոտորելու համար, բայց ճիշդ չեմ գիտեր թէ ուր է :

— Անշուշտ ուղղակի թաշքանտ թղթակցութիւն կ'ընէ, ըստ բարձրաստիճան պաշտօնակալ մը :

— Ասոր համար է որ կը ցաւիմ, զմեզ մոռցաւ այս սիրելի բարեկամը, տեղեկագիր չգրելով՝ զմեզ իւր վիճակին վրայ անհանգստութեանց մէջ կը թողուր . . . :

— Ո՛հ, աղաղակեց Պատալսքի, այս վայրենիներուն դէմ պատերազմելը վտանգաւոր չէ. չորս հոգի 'ի միա, սին կ'արձակեն մէկ հրացանը :

— Յայտնի է, ընդմիջեց Մարթա, որ ըսածնիդ ճիշդ չէ :

Մարթա ծիծաղելով ըստ այս խօսքը, բայց այս ծիծաղին ետեւ բարկութիւն կար : Միայն լիզ իւր կաշնացի բնադմամբ կըցաւ Մարթային բարկութիւնը նըշմարել :

— Սիրելի Մարթա, ըստ Մօլթօֆի, Ռըլիէֆին այն տեղերն երթալու պատճառը քիչ մը դուք եղաք :

— Մարթա թեթեւ կերպով գեղնեցաւ :

Մինչև ցարդ իրեն մեծ վնաս եկած չէ, շարունակեց սպարապետը, որովհետեւ այս առաւօտ թաշքանտէն պատուէր ընդունեցի որ իրեն աւագութեան ուրիշ աստիճան մը հասնելուն շուրջ ղրկեմ, 'ի վարձատրութիւն ֆիքչաքաց դէմ տարած յաղթութեան :

— Ինչ բախտ, աղաղակեց Պատալսքի, երկու ամսուան մէջ աւագութեան երկու աստիճան բարձրանալ :

— Արժանի է, ըստ Մօլթօֆի, պաղ կերպով :

Երիտասարդ պաշտօնակալը Մօլօթօֆին խիստ ձայնէն վախնալով ,

— Վսեմախայլ տէ՛ր , թո՛թովեց , բնաւ չեմ ըսեր՝ թէ արժանի չէ :

— Լա՛ւ , պատասխանեց սպարապետը ,

Մօլօթօֆ կռնակը երիտասարդ պաշտօնակալին դարձուց , և իւր կնոջ ձեռքէն բռնելով ,

— Այս երեկոյ քիչ մը դռնառեալ կ'երևիք , սիրելիս , ըսաւ . հիւանդ էք :

— Ո՛չ , բարեկամս , պատասխանեց ,

— Ստուգի՛ւ .

Մարթա քիչ մը անհամբերութիւն ցուցնելով ,

— Բարեկամս , ըսաւ Մօլօթօֆին , միշտ դէմքս կը դիտէք , զիս շատ կը սիրէք :

— Կարելի՞ է զձեզ շատ սիրել , պատասխանեց ըսպարապետը :

— Ա՛հ , այս՛ քրթմնջեց Մարթա կէս ձայնով ,

Մարթա քիչ մը հանգստացաւ . ուղեց իւր երկունքներսը ժպտել , որ զարմացմամբ միշտ զինքը կը դիտէր եւ հրաւիրելոց խումբին մէջ մտաւ :

Պասալըքի Կօրէֆ օրիորդին մօտենալով ,

— Կը ներէ՞ք , հարցուց , որ վաղը առաւօտեան այցելութիւն մը տամ ձեզի :

— Եկէ՛ք , պատասխանեց Լիզ , ձեռքն անոր երկընցունելով :

Երբանակել :

ԴԱՐՁԵԱԼ

ՈՒՆԱՅՆ ԲԱՆԱԿՈՒԻ ՄԸ

Մասիսի մէջ խոյրէր Լեւոնելու խմորակոնիւնն աւ Յոյս վերն
նադրով՝ Ն. Ճ. առարկունիս դարձեալ Յուսոյ գէմ
յարձակունմն ըրած էր, ապացուցանել ուղղելով՝ թէ
Յուսոյ գրիչը խոյրէր Լեւոնելու խմորակոնիւնն ըրած է :

Ըսած է . ահաւասիկ առաջին և վերջին պատաս-
խան : Սմուրիութիւնը կամ կուսակրօնութիւնը ջատա-
գովելու համար մէջ բերած ձեր բոլոր փաստերը ժա-
մանակին հերքեցինք գիտէք . այսուհետև ալ՝ եթէ
ուրիշ նոր փաստեր ունիք յառաջ բերելիք, թէ՛ 'ի բը-
նադիտականէն ըլլան, թէ՛ 'ի բարոյականէն և թէ՛ 'ի
սուրբ Գրոց ևս և գողցուած իսկ ըլլան լատին ա-
սուածաբաններու հինցած փտտած մատենադարաննե-
րէն, ամենուն ալ պատրաստ եմ օրինաւոր կերպով
պատասխանելու . :

Ըսելիք չկայ . վերջապէս մեր առարկուն ամուս-
նական դարձողութեան փիլիսոփայն դարձեր է, որուն
սահմաններուն մէջ ողջութեան, ժամկալութեան, կամաւոր
ներքինութեան, կրօնաորութեան, ահաբեկութեան եղբրը նշանա-
կութիւն չունին, որ աշխարհիս սկիզբէն մինչև ցայսօր
ամէն տեսակ կրօնքներու և բարոյական դրութիւննե-
րու մէջ կան : Ի բարոյականէ և 'ի Սուրբ Գրոց բերե-
լիք փաստերնուս ալ հերքումն ըրեր է կամ կրնայ ընել
եղեր : Բայց ասոր համադրելու համար՝ մեր առարկուն
բարոյական և սուրբ գիրք կոչածները մեր և մեզի հետ
բոլոր քրիստոնեայ հասարակութեան ճանչցածներէն
հակոտնարար ուրիշ ըլլալու են : Ի բնադիտականէն
հերքումն ըրեր է եղեր մեր պաշտպանած ճշմարտու-
թեան կամ կրնայ ընել եղեր աականին : Բայց սակայն,
երբոր սա իւր նախընթաց յօդուածներուն մէջ 'ի բնա-
դիտութենէ ցցուց այն բացառիկ դիպուածները՝ յորում
մարդկային գործաբանաւորութիւնը ամուսնութենէն

կրնայ եղեր ժողկալել, այսուհետև՝ խօսքը ետ առնելու համար՝ անասնադիտութեան կը պարտաւորի դիմել և ոչ մարդկային դործարանադիտութեան։ Լատին աստուածաբաններու հինցած ու փոփոխ մատենադարաններուն դիմելու հարկ չունիմք ապացուցանելու համար՝ թէ ամուրիութիւնը կարելի՞ է թէ ոչ։ Փօւտ կամ հին մատեան մը կը ցցունեմք իրեն. Ժիւլ Սիմօնի «*Հոգի*» յօդուածը՝ ուր կըսէ. — Մեր բոլոր ասորժակները դաստիարակութենէ և յուանալէ կախումն ունին. Ուստի մարդ կրնայ ժողկալութեան սովորիլ . . . ասիկայ ամուսնական հաճոյից համար ալ կրնայ բացարձակ ըլլալ . . . կուսութիւնը միայն բացառութիւն կրնայ ըլլալ և պէտք է ըլլալ. ուստի ոչ արդար և ոչ վիլիսփայական է զայն հերքելը, որովհետև Նախախնամութեան ծրագրին հակառակ չէ (1) . . . :

Ըսած է. բայց եթէ ձեր սրբութիւնքը գէշ է՝ ուրիշ քան ձերն ու յայտնի դրութիւն մը պաշտպանելու, դարուս ոգւոյն դէմ քայքայելու և դիտութեանց անտեղի տալի ծանօթութեանց և նոյն իսկ մարդկային ներքին դիտակցութեան դէմ՝ հակառակելու մասին ըրած ջանքերնունդ. որքան ձախող և ծաղրելի ըլլալը նշմարելով՝ կողքէք զմեզ տարբեր նիւթերու վրայ խօսեցնել տալ, ամենևին մի՛ յուսայք այդ բանը, վասն զի, ներուի մեզ դուրսէլ աստ, Տեսնոք, թէ վիճարանութիւնն ու մեք ձեր խաղալիքը չ'եմք — :

Կը պատասխանեմք. վիճարանութիւնը խաղալիկ չըլլալն իւր ոգւոն պէտք է հասկնամք, և մեք ուրախ եմք՝ որ կրցանք ընդունել տալ մեր ընդդիմախօսին՝ թէ լաւ է իսկ ձերն ու յայտնի դրութիւն մը պաշտպանելը մինչև հիմայ։ Ասիկայ կը նշանակէ՝ թէ մեր բարեկամը իւր 'ի վիճարանութենէ վախուսած՝ ու մէն ըսածը ետ առնելով կը կատարէ, այսինքն խոստովանելով՝ թէ ամուրիութիւնը լաւ կողմեր ալ ունի՝ դէշ

(1) Le Devoir. եթ. 132—133.

կողմեր ալ . Ամուրիութիւնը բացարձակապէս անկարելի է ըսող միամիտ վիճաբանողը՝ ոչ միայն ամուրիութեան դոյութիւն ընդունեց , այլ և մինչև հանգամանց լաւ և յոռի դարձերանիւններն ուլ դասանեց :

Ըսած է . բոլորովին տարբեր խնդիրներ ըլլալով հոգեբանական և ամբողջական , մշակութիւն և ամենական անբնականութիւն , մեք այս վերջնոցս վրայ խօսելու ամենեւին դիտաւորութիւն չունիմք առ այժմ . նաևս մեզ ամենեւին վրդի չէ դիտանալ թէ այս վերջիններս ինչ յարաբերութիւն ունին առաջնոց հետ — :

Կը պատասխանեմք . ամուրիութեան մերձաւոր առաքինութիւնը միակնութիւնն ու ամուսնական անբնականութիւնն է . և այս վերջիններս առաջիններուն ապացոյցն են քրիստոնէական դոյութեանց մէջ . Ասոնք դարձերանիւններ են , մանաւանդ թէ Բուրձնի դարձերաններ են ըսելով՝ վիճաբանութենէ խուսել , մեր առաքինութիւն հանճարեղութեան և ազգի ազգի դիտութիւններէ ամուրիութիւնը հերքելու կարող ըլլալը խոստովանող բազմադիտութեան չափաչաճեցուցիւնը :

Ըսած է . և ոչովհետև ձեր սրբութիւնը ժամանակաւ չատ կը յարգէիք տրամաբանութիւնը , մեք ալ պատիւ կը համարեմք ձեզ զեկուցանել թէ այդ ձեր ըրածը տրամաբանութեան մէջ կըսուի ինչպէս չափաւ — :

Կը պատասխանեմք . մեք՝ միշտ և ոչ թէ միայն ժամանակաւ կը յարգեմք տրամաբանութիւնը : Բայց թող ներէ մեր բարեկամը՝ թէ այս ուղիւ իրեն ալ տրամաբանութեան գոտ մը տարու պարտքերնիս կատարեմք :

Վիճաբանութեան մէջ խնդիր լքանելու իմաստակութիւն կը կոչուի այն՝ որով առարկուն վիճաբանութեան նիւթը կը փոխէ . մեր այս կերպ խաբէութիւն չը ներշուս ապացոյցն ահաւասիկ է : Մենք մեր առաջին յօդուածոյն մէջ՝ ամուրիութեան իւրեւ վաստ բերինք ամուսնական անբնականութիւնն ու միակնութիւնը : Իսկ նա այս վաստին ծանրութենէն խուսափելով հերքումն կոչած բովանդակ գրուածին մէջ բերան անգամ

չառաւ, իւր երբ ասոր հերքումը պահանջելով օձիքը չեմք թողուր՝ ըսինք իրեն, ինքն ալ ատոնք տարբեր և բողբոլկին տարբեր բաներ են, ասոր վրայ խօսել չեմ ուզեր որչափ ալ ստիպէք, իմ չուղած բռններու վրայ ձեր խօսել ստիպելը խնդիր լքանելու իմաստա կութիւն է ըսել առաւ, Մեր՝ թէ իւր բրածն է խնդիր լքանելու, իմաստակութիւնը. հասկնալու համար արամաբանութիւն հոտուրտալն ալ բաւական է.

Բայց էր, ալ կարծեմ ասոր ըսելիք չկայ — :

Կրպատասխանեմք, մինչև որ ամուսնական անբաժանելիութիւնը և միակնութիւնը չհերքէ՝ ամուրիութիւնը տեղէն չկրնար խախտել, յաւիտեան այս է ըսելիքնիս : Չուղած նիւթիս վրայ ինձմէ մի՛ սպասէք խօսել ըսածն ի՞նչ կարժէ արամաբանական վէճի մէջ. միակնութիւն, անբաժանելիութիւն ամուսնաց և ամուրիութիւն տարբեր բաներ են ըսելով չկրնար օձիքն արձակել, քանի որ սկիզբէն ՚ի վեր մեր ջատագովութեան մէջ կային և կոչուած էին քրիստոնէական կրօնքի մէջ զիրար կացուցանող և պաշտպանող մի ամբողջ գլուխութեան սյն է անձնուրացութեան մասերը :

Մեր բարեկամին կուղեմք յայտնել թէ Յուսայ այս ինչ Նիւթի վրայ գրուածին դէմ վիճաբանութեան բլուսեւելու ատեն, անոր այն ինչ յողուածոյն դէմ, այն ալ բառին կամ շարադրութեան դէմ խօսելու անցնելը՝ խնդիր չունիլ — իմաստախաբիւնն է : Բայց մենք ալ իւր եսակէն յօռի չըջնելու համար, մինչև անգամ — խնդիր չունիլ — իմաստախաբիւնն առ Յոյս — խորագրին ինչ հայկաբանութեան օրէնքով գրուած ըլլալուն վրայ չպիտի խօսիմք : Եթէ աստիճինը լուծուի, կարգը՝ երկրորդին կուգայ :

Եթէ այս անգամ ալ բան մը չկրցանք հասկցունել մեր բարեկամին, դարձեալ ճիշդ պիտի ելլէ խորագրինիս :

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ

— Համբաւաւոր Տօքթէօն մը՝ Լիվրբուլի գրա-
դիտական և փիլիսոփայական ընկերութեան մէջ հետե-
ւեալ զարմանալի և հետաքրքրական պատմութիւնը
կ'ընէ :

« Տիւրհամ բնակած ժամանակս , կը պատմէ Տօք-
թէօր Ուարուիք , իրիկուն մը Սթամբուլի իմանին ըն-
դարձակ պարտէզը պտըտելով՝ լճակի մը եղերքն ե-
կայ , ուր խորովելիք ձկներ ժամանակ մը կը սահուէին :
Տ լիպրալի չափ կշռող գեղեցիկ գայլաձուկն մը տեսայ-
այս ձկան գեղեցկութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեց ,
բայց տեսնելով՝ թէ զինքը կը դիտեմ՝ յանկարծ ջուրը
նետուեցաւ , գերազգաբար դուխը ցիցի մը զարնուե-
լով՝ գանկը խորտակուեցաւ և տեսանելեաց մէկ կող-
մէն վիրաւորուեցաւ , Կենդանին գարհուրելի ցաւի
նշաններ տուաւ , ջրոյն խորը գնաց և դուխը տղմին
մէջ ընկզմելով՝ այնքան արագութեամբ ասդիս անդին
դարձաւ , որ գրեթէ վայրկեան մը չկրցի տեսնել զինքը :
Լճակին մէջ բուսական ատեն ասդիս անդին նետուելէն
վերջը՝ ջուրէն դուրս եղերքը ցատկեց : Քննեցի և
տեսայ որ ուղեղին ամենափոքրիկ մէկ մասը գանկէն
դուրս ելեր էր : Խնամով և զգուշութեամբ այն փա-
սուած ուղեղն իւր տեղը դրի և արծաթեայ փօքրիկ ա-
տամակրկիտով մը գանկին սղոցաւոր մասունքը շտկե-
ցի : Սոցն գործողութեան միջոցին ձուկն ամենեւին չը-
շարժեցաւ . գործողութիւնը լմննալէն վերջը՝ մէկ ոսո-
մամբ լճակը ցատկեց : Առջի բերանն այնպէս երևեցաւ՝
թէ ցաւը բաւական անցած էր . բայց մի քանի վայր-
կեան վերջը՝ վերստին ասդիս անդին ցատկել սկսաւ ,
մինչև որ կրկին ջուրէն դուրս նետեց ինքզինքը :

Այսպէս մէկ քանի անգամ շարունակելէն վերջը՝
պարտէզին պահապանը կանչելով, անոր ներկայութեանը

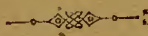
ձկան վերքը լաթով կապեցի, և ջուրը նետեցի իւր բաղդին յանձնելով զինքը :

Հետեւեալ առաւօտուն, նոյն լճակին քով դացած տոննա, յանկարծ գայլաձուկնը ջուրէն դուրս նետուելով՝ քովս եկաւ, և դլուխն օտքիս վրայ դրաւ : Այս դէպքը զիս զարմացուց, բայց առանց վարանելու՝ գանկը բանալով՝ վերքը քննեցի և տեսայ որ լաւ և առողջանալու վիճակի մէջ էր . թողուցի որ երթայ : Սակայն աւելի մեծ եղաւ դարմանքս, երբ տեսայ որ դալաւ ձուկնը՝ վախճանակ ջրոյն խորը երթալու, լճակին եղերքը պտըտած տոննա, նաեւ լողալով քայլերուս կը հետեւէր, և երբ ես դառնայի՝ ինքն ալ կը դառնար : այլ որովհետեւ վիրաւորուած աչքը, կուրցած էր . խիստ կը նեղուէր, երբ շարժմանցս դիւրքը փոխելով՝ զիս շէր տեսներ :

Երբորդ օրը մի քանի բարեկամներովս դարձեալ գայլաձուկնը տեսնելու դացի, որ ըստ սովորութեան լողալով ինձ ծօռեցաւ . քիչ ժամանակի մէջ այնքան ընտանեցաւ՝ որ սուլելուս պէս քովս կուգար և տփիս մէջէն զանազան բաներ կ'ուտէր :

ՅՈՅՍ Ը կերելի ամբան անգամ մը 64 երեսէ բաղկացեալ
տեարալ մը : Գլինն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
ալիքով մէճիտիէ : Վից ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճի-
տիէ առանց ծախուց ճանապարհի :

ՅՈՒՍՅՅ հետ յարաբերութիւնն ընելու համար պէտք է
թղթակցել յանուն խմբադրութեան :

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ. Գրազանառ եղբարք Գալաֆեան . Չաքմաք-
ճըլար Կօզուշու
ԲԵՐԱ . Ծխազանառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան . Տօղրու եղ
պարագան , թիւ 473
ՆԻԿՈՍԻԴԻԱ . Մ. Յովհաննէս աղա Նազըճեան
ՊԱՐՏԻԶԱԿ . Մ. Յարութիւնն աղա Մ. Կարապետեան
ԱՏԱՐԱԶԱՐ . Պ. Արմենակ Յ. Երամեան
ՊՐՈՒՍԱ . Մ. Ստեփանն աղա Թանկերեան
ԿԵՅՎԷ . Աղաքիկ աղա Մ. Յ. Երամեան
ԱՆԳՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ . Թորգոմեան ընկերութիւն
ԿԱՐԱ . Մկրտիչ Էֆէնտի Եհրամեան

